

“אני יודעת מה הכי טוב לי”: סנגור עצמי של נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון כפרקטיקה של מיצוי זכויות

נור שמעי

סנגור הוא אחד מאבני היסוד של מהפכת הזכויות שהתחוללה בעשורים האחרונים. יש לו הגדרות שונות ופרקטיקות מגוונות (פרטנית, קבוצתית, חברתית-פוליטית ועצמית), החולקות שלושה מרכיבי מפתח, שמתבטאים בעוצמות שונות: קול (voice), ייצוג (representation) וזכויות (rights). סנגור עצמי הוא פעולה של אדם למען עצמו במצבים שבהם אין מענה לצרכיו, זכויותיו מופרות וקולו לא נשמע. התנועה לסנגור עצמי בקרב אנשים עם מוגבלות היתה הראשונה שפעלה ברוח רעיונות אלה ברמת הפרט, הקהילה והמדינה ופיתחה וקידמה את השימוש בפרקטיקה זו. בנוגע לחייהן של נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון דורשת פרקטיקת הסנגור העצמי התבוננות ייחודית, המבוססת על הצטלבות מיקומים חברתיים (כמו גיל, מגדר, מעמד). במאמר זה אדון בפרקטיקת הסנגור העצמי בקרב נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון, כפי שהיא משתקפת בסיפורי חייהן. המאמר מבוסס על ראיונות עם 25 צעירות, שהתמודדו בנעוריהן עם מצבי מצוקה וסיכון וקיבלו עזרה ממערכות הממסד השונות (רווחה, משפט, חינוך ובריאות). ממצאי הראיונות לימדו שסנגור עצמי נמנה עם פרקטיקות ההתנגדות שנקטו הצעירות, והוא התבטא בשלוש דרכים: (1) “לא יושבת ומחכה”; (2) “אני מערערת”; (3) “על גופתי המתה”. הדיון בפרקטיקה זו כפרקטיקה של מיצוי זכויות וביטוי של יכולת הפעולה שלהן מציע תרומה בשני מישורים: במישור התיאורטי הרחבת שיח זכויות האדם והחלתו על סוגיות של נערות וצעירות; במישור המעשי תיאור פרקטיקות הסנגור ומשמעויותיהן הפסיכולוגיות והחברתיות מבחינת נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון.

---

1 המרכז הישראלי למחקר אכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

מילות מפתח: סגור עצמי, נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון, מיצוי זכויות, יכולת פעולה

1. מבוא

סגור עצמי הוא היכולת של הפרט לזהות את צרכיו, ולדבר או לפעול למען עצמו במצבים שבהם אין מענה לצרכים אלה או המפריים את זכותו למענה. בכל הנוגע לזכויות ילדים, בני נוער וצעירים נקודת המפגש המרכזית היא בין מערכת המשפט למערכת הרווחה, והיא מגלמת את ההזדמנות להתפתחות פסיכולוגית, חברתית ואזרחית. מהפכת הזכויות שהחלה במאה הקודמת והציבה במרכז את האדם האוטונומי הפכה את שיח זכויות האדם שיח דומיננטי ומרכזי בעולם ובישראל, בתחומי המשפט, הרווחה, החינוך, הבריאות והחברה. אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד משנת 1989², שאושרה בישראל ב-1991, היא אחד מציוני הדרך ההיסטוריים, הלכה למעשה, בכל הנוגע לזכויות ילדים ובני נוער. על פי האמנה הילד הוא ישות משפטית אוטונומית בעלת זכויות, ולא רק ישות הנוקטת להגנה, ולכן ראוי שיעמוד במרכז כל ההחלטות וההליכים הנוגעים לו והמשפיעים על חייו. תפיסה זו הביאה להבחנה בין שני מושגים מרכזיים עם פוטנציאל התנגשות ביניהם: "טובת הילד" ו"זכויות הילד". המתח השורר ביניהם השפיע על הפרקטיקה המשפטית והטיפולית, כמו גם על עיצובן של מערכות הרווחה המופקדות על ילדים ובני נוער (בן-אריה וקמחי, 2007; דורון, סלונים-נבו ורונו, 2008; ציונוב, רייכנברג ורוזנר, 2010).

זכויות אדם וזכויות חברתיות תפסו מקום מרכזי עוד משחר ימיו של מקצוע העבודה הסוציאלית (Healy, 2008). ביטויים לכך ניתן למצוא בראיית זכויות האדם כאחת ממטרותיו של המקצוע (Hare, 2004), בתשומת הלב לאי-מיצוי זכויות חברתיות בקרב קבוצות במצבי שוליים חברתיים (ליון, 2009) ובהתפתחות הפרקטיקה של עובדים סוציאליים בנוגע לזכויות אדם ומיצוי זכויות פרטני "אקטיבי" (רוסו-כרמל, סוקולובר-יעקובי וקרומר-נבו, 2019; Steen et al., 2017), ובנוגע למיצוי זכויות חברתיות הממוקד בשינוי רחב במסגרת תקנות, חוקים, מדיניות או חלוקת משאבים (סגור חברתי-פוליטי) (וייס-גל וגל, 2011).

במאמר זה אני מבקשת להפנות את המבט אל סוגיות זכויות האדם הנוגעות לחייהן של נערות וצעירות במצבי סיכון ומצוקה ולתאר את דרכי פעולתן למען עצמן במרחבים שונים בחייהן, מול מערכת המשפט ומערכת הרווחה, כדי לשנות את מציאות חייהן או את התנאים המרכיבים מציאות זו. נקודת המוצא היא ההבנה שנערות וצעירות במצבי מצוקה

2 האמנה בדבר זכויות הילד, כ"א 31, מס' 1038, ע' 221.

וסיכון מתמודדות עם הצטלבות של מיקומי שוליים חברתיים ייחודיים, כגון גיל, מגדר, מעמד, מוגבלות והגירה (קרומר-נבו, 2006, קרומר-נבו וקומס, 2012). למאמר תרומה בשני מישורים: תיאורטי ומעשי. במישור התיאורטי הוא מרחיב את שיח זכויות האדם ומחילו על בני נוער וצעירים במצבי סיכון ומצוקה בכלל ועל נערות וצעירות בפרט. במישור המעשי הוא מתאר את פרקטיקת הסגור העצמי, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחייהן של נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון, ואת המשמעויות הפסיכולוגיות והחברתיות הנובעות ממנה.

2. סקירת ספרות

פרקטיקות סגור

לסגור הגדרות שונות; כולן חולקות שלושה מרכיבי מפתח המתבטאים בדרגות שונות: קול (voice), ייצוג (representation) וזכויות (rights). ניתן להבחין בין שני סוגי סגור: סגור עצמי (do-it-yourself advocacy) וסגור חיצוני (outsider advocacy). שניהם מתמקדים בסוגיות של זכויות אדם וזכויות חברתיות, ותכליתם לקדם אותן, להגן עליהן או לממשן בקרב פרטים, משפחות וקהילות המצויים במיקומי שוליים חברתיים (וייס גל וגל, 2011; קוזמינסקי, 2004; 2009; Boylan & Dalrymple). אמנם ניתן להבחין בין פרקטיקות סגור שונות, לדוגמה סגור אישי ופרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית, אבל אלה יכולות להשתלב זו בזו ולהועיל למטרה הכוללת (וייס גל, 2006; קרומר-נבו, 2015).

החלוקה בין סגור עצמי לסגור חיצוני יכולה לבוא לידי ביטוי במגוון דרכים. על פי רוב יכלול הסגור החיצוני סגור אישי, סגור קבוצתי וסגור חברתי-פוליטי או פרקטיקת מדיניות. הסגור האישי יבוא לידי ביטוי בסגור עצמי.

סגור אישי (case advocacy) הוא פעולה של איש מקצוע (עורך דין או עובד סוציאלי לדוגמה), חבר משפחה או אדם אחר לטובת מימוש זכויות מוכרות בחוקים ובתקנות של אדם מסוים (וינדמן וסולומון, 2008; רוסו-כרמל, סוקולובר-יעקובי, וקרומר-נבו, 2019). **סגור קבוצתי** הוא פעילות של קבוצת אנשים החוברים יחד כדי להבטיח צדק חברתי ומימוש זכויות בסוגיות הרלוונטיות לחייהם (הורים לילדים עם מוגבלות למשל). לשם כך הם נעזרים באנשי מקצוע המלווים אותם (קוזמינסקי, 2004). **סגור חברתי פוליטי או פרקטיקת מדיניות** (וייס גל וגל, 2011; סטריאר, 2009) חותרים לקדם החלת מדיניות שנקבעה – ברמה הארגונית, המקומית, הלאומית והבין-לאומית – או לחלופין לשנות מדיניות נוהגת. פרקטיקה זו כוללת מגוון פעילויות המכוונות להשפיע על סדר היום החברתי בהווה או בעתיד ועל מקבלי החלטות בבית המחוקקים. העושים במלאכה הם ארגוני סגור או שינוי חברתי ועובדים סוציאליים קהילתיים, המתמחים בפרקטיקה זו (וייס-גל ופילוסוף, 2012; כץ, גרוס ואפשטיין, 2012).

סנגור עצמי (self-advocacy) פשוטו כמשמעו – הפרט מסנגר על עצמו, משמיע את קולו, מבטא את אמונותיו ומבהיר איך הוא מבקש שיתייחסו אליו בהקשרים חברתיים ובמעגלי חייו השונים (משפחה, מקום העבודה, מוסדות לימוד, מוסדות בריאות ועוד). בסנגור עצמי האדם מדבר או פועל למען עצמו (מביע מחשבות או רגשות בדרך אסרטיבית מתוך מודעות לזכויותיו וליכולתו לחולל שינוי בחייו), עומד על זכויותיו כאדם, קובע מה טוב בשבילו ומקבל אחריות על החלטותיו. אצל רוב האנשים זוהי פעילות סמויה כמעט, הנתפסת כברורה מאליה (קוזמינסקי, 2004; 2009; Boylan & Dalrymple).

השדה המרכזי שבו צמח והתפתח מושג הסנגור העצמי הוא שדה המוגבלות, ובמיוחד מוגבלויות הלמידה (שכליות, התפתחותיות, קוגניטיביות או לימודיות) במרחב החברתי, הפוליטי והאקדמי (קוזמינסקי, 2004; 2005; Test et al.). סנגור עצמי ונחישות עצמית צמחו מתוך "עקרון הנורמליזציה" – ייצור תנאים שבהם אנשים עם מוגבלות יחוו התייחסות נורמלית שכל אדם זכאי לה. עיקרון זה תומך בשילובם בחברה ובהשוואת זכויותיהם לזכויות כלל האזרחים כזכות יסוד (שביט ורייטר, 2016). ואולם טמון בו קושי, משום שהנורמליזציה מטילה את האחריות לשינוי, לא עליהם, אלא על זולתם, אנשים ללא מוגבלות, ומקנה להם מקום מרכזי ובלתי מעורער בתפקיד הסנגורים (וולמסלי, 2016). ועדיין דרך פועלן של תנועות חברתיות של אנשים עם מוגבלות (People First), שקידמו סדר חברתי המעמיד במרכז את חייהם של אנשים אלה, זכה הסנגור העצמי כפעולה של האדם למען עצמו להכרה ולמשמעות (קוזמינסקי, 2004; 2014; Walmsley).

באשר לנוער ולצעירים הוצעו שני מודלים מרכזיים: סנגור המבוסס על סוגיה (issue-based advocacy) וסנגור מערכתי (systemic advocacy). הם נחלקים לסוגי סנגור שונים (Boylan & Dalrymple, 2009): **סנגור עצמי** אינדיבידואלי או קבוצתי המאפשר לנער או לצעיר לבטא מחשבות ורגשות בנוגע להחלטות על חייהם; **סנגור קולקטיבי** (collective advocacy) קבוצתי של קבוצת נוער או צעירים המתמודדים עם סוגיה דומה; **סנגור אזרחי** (citizen advocacy) המתאפיין במערכת יחסים ארוכה ובלתי פורמלית בין חבר קהילה שזכויותיו נפגעות או שהודר חברתית לבין חבר אחר בקהילה הפועל למענו; **סנגור עמיתים** (peer advocacy) המתאפיין בחוויות חיים דומות של הסנגור ושל הנער או הצעיר שהוא מסנגר עליהם; למשל: בתוכנית **נערות למען נערות** מסייעת צעירה שעברה קורס מנטורינג לנערה שעוברת מצבי חיים דומים לאלה שהיא עצמה התמודדה עימם (מגורים במסגרות חוץ ביתיות לדוגמה) (גולן, קומס וקאי-צדוק, 2008); **סנגור מקצועי** (professional advocacy) המופקד בידי איש מקצוע המקבל שכר על עבודתו בארגוני סנגור לנוער ולצעירים; על פי רוב יהיה הקשר עימו קצר וחד פעמי; **סנגור בלתי מכוון** (non-directed advocacy) לטובת אנשים המתקשים בתקשורת או נטולי יכולות אלה; **סנגור משפטי** (legal advocacy) המבוסס על חוזה בין הסנגור לנער או לצעיר המיוצג; **סנגור מקוון** (E-advocacy) מתייחס לאקטיביזם ברשת. בני נוער וצעירים יכולים ללמוד על סנגור באמצעות אתרי האינטרנט השונים ולפנות אליהם באמצעים אלקטרוניים (אימייל והודעות טקסט לדוגמה). מאחד

המחקרים עלה שסגור כמושג אינו נפוץ בקרב בני נוער. עם זאת, הם מבינים איך מיישמים את פרקטיקות הסגור השונות (Boylan & Ing, 2005).

אחד הביטויים של סגור עצמי, שאינו מתחום המוגבלויות, הוא התמודדותם של אנשים החיים בעוני (ליסטר, 2019; סער-הימן, קרומר-נבו ולביא-אגיא, 2018). ליסטר המשיגה זאת כיכולת פעולה (agency) – יכולתם של אנשים החיים בעוני לפעול כדי לקבל הכרה בהיותם סובייקטים ושחקנים פעילים, העושים את מיטב יכולתם בנסיבות חייהם הקשות. יכולת פעולה חיונית לזהות העצמית של הפרט ולתחושת הערך העצמי שלו, ומסייעת להישרדותו במציאות של דיכוי ומחסור. ליסטר הציעה ארבע צורות שונות של יכולת פעולה: (1) להסתדר (getting by) – להתמודד כחלק משגרת היומיום; (2) להחזיר ל- (getting back at) – להתעמת כחלק משגרת היומיום; (3) להיחלץ מעוני (getting out) – התנועה אל תוך העוני והיציאה ממנו; (4) להתארגן (getting organized) – להתאגד כדי לחולל שינוי. ההיבט השני, **להחזיר ל-**, הוא זה שבו פרקטיקת הסגור העצמי באה לידי ביטוי; למשל: הפרה של חוקים, מניפולציה, עבודה "בשחור", "הונאת" הביטוח הלאומי, מאבק על מיצוי זכויות.

במחקר שעסק בחסמים המונעים מיצוי זכויות חברתיות בהקשר של ביטחון סוציאלי זוהו בראיונות עם אנשים הזכאים לקצבאות נכות והבטחת הכנסה מספר אסטרטגיות פעולה אינדיבידואליות למיצוי זכויות (גל ועמיתים, 2019): (1) בניית תיק מאורגן – שמירת מסמכים רלוונטיים וחשובים להגשת הבקשה וארגונם בצורה מסודרת לאורך כל ההליך. (2) פיתוח מומחיות בהליך הבירוקרטי – היכרות עם מידע בירוקרטי (מתי להגיע או למי לפנות והיכרות עם פקידים), שימוש באסטרטגיה תוקפנית של עימות (הפעלת לחץ או "עשיית הצגה" כדי להניע תהליכים) ושיתוף פעולה עם הפקידים ("לא להגיד לא"). אסטרטגיה בולטת בקרבי מקבלי קצבת נכות בוועדות הרפואיות היתה העצמת נכותם כדרך התמודדות או הרעה מכוונת של מצבם הרפואי כדי להעלות את הסיכוי לקבל את הקצבה. אסטרטגיית התמודדות אחרת היתה בניית תיק מרובה סעיפים רפואיים. (3) גיוס תמיכה משפחתית-קהילתית – חילוץ מידע רלוונטי ממשפחה ומחברים וסיוע קונקרטי שלהם בהליך (ליווי ותמיכה רגשית); (4) פנייה לתמיכה מקצועית של סוכני מיצוי זכויות – קניית שירותים (עורך דין או חברה למיצוי זכויות) או קבלת שירותים מסוכני מיצוי זכויות – בארגוני החברה האזרחית.

במחקר על בני נוער וצעירים במצבי סיכון ומצוקה בניו זילנד (Munford & Sanders, 2015), שביקש לחקור כיצד הם מבינים את עולמם ומנווטים את מהלכיהם כדי להשיג משאבים ותמיכה, נמצאו ביטויים שונים של התפתחות יכולת פעולה. החוקרים גיבשו מתוכם שלוש תמות מרכזיות: להעניק משמעות לדרך ההתנהלות של העולם (making sense of the world) – להבין את חוויותיהם ואת החלטות של אחרים שהובילו אליהן (למשל לסלוח לאדם שפגע בהם או לא הגן עליהם מפני מצבי סיכון); להתעקש להשמיע את קולם ולהישמע (pushing to have a voice and be heard) – לחוש שמכבדים אותם, מקשיבים להם, מעדכנים

או מערבים אותם בקבלת ההחלטות בנוגע לחייהם; לפעול בעולם – ליצור כיוונים חדשים (acting on the world – creating new directions) – להשפיע על העולם, לנהל משא ומתן עם הסביבה רבת האתגרים. על פי רוב השרתה עליהם הפעולה בעולם (למשל יצירת קשר עם מבוגר, איש מקצוע, שפתח לפנייהם אפשרויות פעולה חדשות ומיטיבות) תחושת יעילות וערך עצמי והעצימה את אמונם ביכולת הפעולה שלהם, אבל לעיתים השיאה גם תוצאות לא חיוביות.

המחקר שלעיל (Munford & Sanders, 2015) הצביע על "החוסן החבוי" (hidden resilience) של המשתתפים שהתבטא בדרכים שבהן הם ניהלו משא ומתן על משאבים, כשהם נעזרים בתיאור השפעות החיים במצבי סיכון ומצוקה כדי לקדם מתן מענה לצורכיהם. חשיבותם של ממצאים אלה גדולה, מכיוון שהם מלמדים איך בני נוער וצעירים במצבי סיכון מנסים להשיב לעצמם את השליטה בחייהם. עם זאת הראה המחקר שמהלכים אלה היו אתגר גדול מבחינתם ושללא סיוע של אחרים משמעותיים, מדיניות ופרקטיקה, שפתחו לפנייהם את אפשרויות החזרה למסלול החיים כחלק מהחברה (חינוך, תעסוקה לדוגמה), הם התקשו לפעול ולהצליח לחולל שינוי חיובי בסביבתם. כלומר: על כל דיון בפרקטיקה של יכולת פעולה בכלל או סגור עצמי בפרט להתייחס להקשר שבו הדברים קורים, לחסמים ולמגבלות, כמו גם להזדמנויות ולמשאבים שמספקים מבוגרים משמעותיים ואנשים מקצוע.

אי-מיצוי זכויות

הסגור התפתח מתוך תהליכים היסטוריים, מקצועיים, תיאורטיים וחברתיים. שתי מגמות מרכזיות בשדה הטיפול החברתי הובילו להתפתחות: כישלון השירותים לממש עקרונות של צדק חברתי, לדוגמה במקצוע העבודה הסוציאלית (סטריאר ועמיתים, 2017; Boylan & Dalrymple, 2009); הכרה בתופעת אי-מיצוי הזכויות בקרב קבוצות אוכלוסיות במיקומי שוליים וחשיפת ממדיה. תופעת האי-מיצוי מתארת מצב שבו זכאים לקצבאות ולשירותים מסוימים אינם מממשים את זכותם. נראה שאלה הגורמים המרכזיים לאי-מיצוי זכויות: (1) חסמים הנוגעים למודעות ולנגישות לידע; (2) חסמים הנוגעים ל"סבך הבירוקרטי" ולסיכויים להצליח לקבל זכאות; (3) חסמי תפיסה פסיכולוגיים (סטיגמות הנלוות להכרה בנכות או לחיים בעוני לדוגמה), גיאוגרפיים ותרבותיים; (4) ניתוק והדרה מרשתות תמיכה חברתית (אלבשן, 2005; בניש ודוד, 2018; גל, 2007; לוי, 2009; רוסו-קרמל, סוקולובר-יעקובי וקרומר-נבו, 2019).

תמונת המצב בנוגע לאי-מיצוי זכויות בקרב בני נוער צעירים וצעירות במצבי מצוקה וסיכון דומה. ניתן לתאר ארבעה גורמים מרכזיים (Boylan & Barnes, 2012; Booth et al., 2004; Ing, 2005): סוגיות של סודיות – החשש מהפרת הסודיות או שיראו אותם כנכסים לארגון לדוגמה; (2) סוגיות של הערכה עצמית, מבוכה ותחושה חוזרת ששוב לא יקשיבו להם, לא

יבינו אותם, לא יתייחסו אליהם ברצינות ובכבוד; (3) סוגיות של כוח – יחסי כוח או תחושה של חוסר אונים, כמו גם פחד מפני נטישה של בעלי כוח (המטפלים בהם לדוגמה), אם ייודע להם שמטופליהם פעלו בכוחות עצמם (או מחוץ לחוזה הטיפול) למען מיצוי זכויותיהם; (4) סוגיות מבניות – קושי בנגישות פיזית או בגישה למידע (מידע חלקי על מגוון השירותים המוצעים ועל הרלוונטיות של כל אחד מהם מבחינתם), עלויות כספיות, שעות פתיחה וזמני המתנה (בענייני בריאות למשל). עוד נמצא שרק לעיתים רחוקות מאפשרים להם לקחת חלק בקבלת החלטות הנוגעות לחייהם (בתחומי רווחה או בריאות לדוגמה), ובמקרים רבים אין מאפשרים להם לערער על מערכות השוללות מהם קול ויכולת פעולה.

זכויות ומיצוי זכויות בקרב בני נוער וצעירים

העשורים האחרונים הביאו עימם שינויים נרחבים בכל הנוגע לדיון בתחומי רווחה ומשפט העוסקים ב"טובת הילד" וב"זכויות הילד". מושגים אלה מבטאים תפיסות שונות בדבר ההתפתחות החברתית, האזרחית והמשפטית של ילדים ונוער. "טובת הילד" מגלמת השקפה פטרנליסטית והגנתית, ולפיה עקב היותו קטין חסרות לילד ההבנה והבגרות הדרושות לו לצורך ניהול עצמאי של ענייניו. פגיעותו עלולה להפוך אותו מושא לניצול, ולכן מוטל על הוריו ועל רשויות המדינה להגן עליו. נטייתו הפטרנליסטית-ההגנתית של המחוקק, הנובעת מהרצון להגן על טובת הקטין, היא הפוגעת, בסופו של דבר, באוטונומיה שלו (קפלן, 2001; רונן ובן הרוש, 2005). תפיסת זכויות הילד מבוססת על ההכרה בכוחו העצמאי להבין ולקבל החלטות בנוגע לגורלו; כלומר: לילד מוענקות, כמו לכל אדם, זכויות אזרח.

מאז שנות ה-70 במאה שעברה הלכה והתחזקה המגמה של שינוי התפיסה מהגנתית לתפיסה הרואה בילד אדם אוטונומי. שינוי זה הגיע לשיאו כשנחתמה, ב-1991, האמנה בדבר זכויות הילד (גיל 0-18), שהיא אמנת זכויות אדם והמסמך הבין-לאומי המחייב הראשון בדבר זכויות הילד. על פי האמנה כבוד האדם הוא עיקרון מארגן, המשקף את ראיית הילד כאדם שלם, הזכאי להתייחסות המביאה בחשבון את כל מאפייניו וצרכיו המיוחדים. אלה ארבעת עקרונותיה המרכזיים: עקרון השוויון; עקרון טובת הילד; עקרון החיים, ההישרדות וההתפתחות; עקרון השתתפות ילדים בהחלטות הנוגעות לחייהם. הזכות להשתתפות הועמדה כעיקרון מרכזי וכזכות החלה על פרט ועל קבוצת ילדים בסוגיות הנוגעות לחייהם גם בעקיפין (עמדתם בנוגע למקום מגוריהם לדוגמה). הזכות להשתתפות נחלקת לשניים: זכות הילד להישמע והזכות שיינתן לדעותיו משקל ראוי (מורג, 2010).

בקרב בני נוער וצעירים בכלל ונערות וצעירות בפרט ניתן לזהות שהקושי למצות זכויות מתעורר בתחומי החיים האלה: דיור (סיוע בשכר דירה, דיור חירום), חובות והוצאה לפועל,

מימוש זכאות במוסד לביטוח לאומי, זכויות בשוק התעסוקה, זכויות במערכת החינוך וסיוע במימון של צרכים חומריים (עזרה הומניטרית) – נסיעות, תרופות, אמצעי מניעה, אוכל, בגדים, נעליים, מוצרי היגיינה נשית, ציוד לבית הספר ותשלום קנסות. אצל נערות או אימהות צעירות בולט הקושי בשיתוף בקבלת החלטות על חייהן, ובהן השתתפות בוועדות תכנון טיפול, ייצוג משפטי, נגישות לבריאות בכלל ולסוגיות של הפלות בפרט וצרכים חומריים (סידי, 2009; פריבך-חפץ, 2010; רפאלי, 2021; שנהב-גולדברג, 2011).

בבואנו להתבונן על זכויות בני נוער במצבי מצוקה וסיכון בישראל, בולטות אחדות מהן בהיעדרן (רוגן וגילת, 2016): **הזכות להגנה** – עקרון טובת הילד לא הוחל למעשה על בני נוער עוברי חוק, וההגנה עליהם רעועה. **זכות הילד לחינוך המתאים לצרכיו** – זכות זו פוסחת על אותם ילדים שנפלטו ממערכת החינוך, ואין כל הסדר חוקי מפורש שיבטיח את זכותם ללמוד במסגרות חלופיות. **הזכות לשיקום של ילד נפגע עבירה** – יש אסימטריה בין חובת הדיווח על הזנחה, אלימות או התעללות כלפי הילד מצד בני משפחתו לבין חובת הדיווח על אלימות כלפיו ועל התעללות בו במסגרת המוסדית שהוא שוהה בה. **מתן מענה לבני נוער שנודו ממשפחותיהם או ברחו מהן או ממסגרות חוץ-ביתיות ומנסים לשרוד ברחובות** – המדינה אינה מציעה לבני נוער במצבים אלה פתרונות קהילתיים המאפשרים להם לבחור בחיים אוטונומיים שבהם הם נהנים מהגנה שאין בה כפייה.

החלת זכויות הילד בשירותי הרווחה מציבה אתגרים שונים. בן-אריה וקמחי (2007) טענו שילדים ובני נוער המצויים בהשמה חוץ-ביתית אינם זוכים למנגנוני תלונה מתאימים. זכות התלונה היא חלק מזכותם להשתתפות, והיא מאפשרת להם להיאבק על זכויותיהם ולשפר את השירותים ואת הטיפול הניתנים להם. אמנם במשרד הרווחה יש הוראות כלליות בנושא, אבל אין בהן התייחסות להיבטים רבים וחשובים של הליכי התלונה ומנגנוניה.

ציונוב, רייכנברג ורוזנר (2010) טענו שהשיח בהליכי נזקקות על פי חוק הנוער עלול להביא להחלשת קולן של נערות עד כדי השתקתן. לדוגמה: המחוקק קבע חובת ייצוג לקטינה המתנגדת לאשפוז פסיכיאטרי, אך לא לקטינה בת גילה שמבקשים להוציאה ממשמורת ולשלחה למעון נעול. בהליך הפלילי הקטינה היא צד להליך כנאשמת, להוריה מעמד בבית המשפט כאפוטרופוסים הטבעיים שלה, אבל אין הם צד להליך ואינם מוגדרים כאחראים להתנהגותה הפלילית. ואילו בהליכי נזקקות על פי החוק האזרחי אין הקטינה צד להליך; הצדדים הם המדינה, באמצעות עובדות סוציאליות לעניין סדרי דין או חוק נוער (פקידת טע), וההורים או אפוטרופוס כמשיבים.

מחקר שערך ניתוח מגדרי לדוח ועדת שמיד (הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ונוער בסיכון) (ברקוביץ, 2012) הראה ששיח המדיניות החברתית כלפי נערות ונערים במצבי מצוקה סבל מ"עיוורון מגדרי"; כלומר: הדוח התייחס לחוויה הגברית כאל החוויה האוניברסלית ומיעט להתייחס למצוקות הייחודיות המאפיינות נערות (אלימות, פגיעות מיניות, הפרעות אכילה לדוגמה) ולריבוי הצטלבויות מיקומי השוליים הנוגעות להן או,

לחלופין, הפגין יחס שמרני כלפי התנהגותן. כדי להתמודד עם העיוורון המגדרי, נראה שיש מקום להרחיב את הידע על זכויות אדם, על זכויות חברתיות ועל מיצוי זכויות בקרב נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון; במיוחד חסרה נקודת המבט של הנערות והצעירות עצמן.

נערות וצעירות במצבי סיכון ומצוקה

בשנות ה-30 של המאה הקודמת, עוד טרם קום המדינה, הוכללו נערים ונערות במצבי מצוקה וסיכון (על פי הגדרתם היום) בתוך הקשר ארגוני של שירותי תקון – עבריינות ונוער מנותק. אז הוגדרה עבריינות של בני נוער כהתנהגות החורגת מהנורמה. הנורמה שיקפה את השיפוט התרבותי, המוסרי והפוליטי שתאם את רוח התקופה, ולקריטריונים שלה היו שלושה היבטים – אישי, חברתי ולאומי. כל חריגה מה"נורמליות" דרשה פיקוח חברתי. עם השנים חל שינוי באופני הטיפול והחקיקה, וב-1960 נחקק חוק אזרחי שהעביר ממערכת המשפט למערכת הרווחה את הטיפול בקטינים שהוגדרו כנמצאים בסיכון מיידי (ב-1971 נחקק חוק נוער חדש התקף עד היום) (אייזנשטדט, 2001).

העיצוב החברתי הרווח כיום, של סיכון והצלחה בקרב נערות וצעירות (מרגי, 2013; Harris, 2004), מבחין בין שני סוגי נערות: הנערה שיכולה (Can do girl) והנערה בסיכון (At risk girl). הנערות שיכולות מחויבות להשכלה, מתכננות ומפתחות קריירה יוצאת דופן, מאמינות בעצמן, מפגינות אורח חיים צרכני ונתפסות כנורמטיביות; הנערות בסיכון מפגינות התנהגויות בלתי הולמות (אלימות ושימוש בסמים לדוגמה), שיעור גבוה של הריונות ואימהות בגיל צעיר, שיעורי נשירה גבוהים מבית הספר, סיכויי התעסוקה שלהן נמוכים, ועל פי רוב הן מגיעות מהמעמד הנמוך, מתמודדות עם חיים בעוני ונמנות עם קבוצות מיעוט אתניות וחברתיות (Ajzenstadt & Steinberg, 1995). העיצוב החברתי של סיכון והצלחה בקרב נערות אומר שמקור הבעיות אישי, ולכן יש צורך בפיקוח ובניהול. כשמדובר בנערה שיכולה מחזירים למסלול את זו שסטתה, ואילו כשמדובר בנערה בסיכון, מבחינים, מפרידים, מתייגים, מאשימים אותה בכישלון ומענישים אותה. כלומר: הנרטיב ההיסטורי שאפיין התנהגות של בני נוער במצבי מצוקה וסיכון לפי קריטריונים של נורמליות עומד בעינו, בהתאם להקשר החברתי-הפוליטי-הכלכלי והמגדרי.

הטיפול בבני נוער ובצעירים במצבי מצוקה וסיכון בכלל, ובנערות ובצעירות בפרט, מתחולל בשלוש זירות מרכזיות: במערכת הרווחה, במערכת המשפט ובעמותות (בן נון, 2017; קומס ועמיתים, 2005). סקירת נתוני שירות נוציץ (נוער, צעירים וצעירות) במשרד הרווחה (נחשון-גליק ועמיתים, 2017) הראתה שבשנת 2016 עמד מספר הנערות והצעירות במצבי מצוקה וסיכון (13-25) על 24,440, ועלה על מספר הנערים והצעירים בטיפול בשירות

(20,267). מהסקירה עלה שהאתגרים והצרכים המרכזיים של הנערות והצעירות נחלקים לארבע קטגוריות ראשיות: (1) אלימות והזנחה; (2) התנהגויות מסכנות (שימוש לרעה באלכוהול ובסמים לדוגמה); (3) קשיי בריאות (הפרעות אכילה ובעיות נפשיות לדוגמה); (4) העדר קורת גג ועורף משפחתי.

סקירת השירותים החברתיים מלמדת גם את אלה: רובם המכריע (80%) של המטופלים במסגרות השירות לשיקום נוער הם נערים (ארבל ועמיתים, 2019). בחסות הנוער מטופלים יותר נערים (62%) מנערות, בכל הגילים (12-19) (יוגב ובן שמחון, 2017). מגמה זו בולטת גם בקרב האוכלוסייה המופנית לטיפול בשירות מבחן לנוער; הרוב המכריע (88%) נערים (ברוור, 2017). מגמה זו מתמידה גם בקרב צעירים (18-30) המעורבים בהליכים פליליים (שדה ועמיתים, 2019). לדעת החוקרות ציונוב, רייכנברג ורוזנר (2010) פערים אלה נובעים מהגישה הפטרונית, המבוססת על גיל ומגדר, שנוקטת מערכת החוק כלפי נערות; לדוגמה: הנחות מסורתיות ודיכוטומיות הרואות בנערות, להבדיל מנערים, כמי שפוגעות בעיקר בעצמן, לצד תפיסה הרואה בנערות כמי שאינן מתאימות או יכולות להיות עברייניות אלא רק נפגעות עבירה. משמעות הדבר היא שאף שביית המשפט לנוער בישראל מוסמך לדון בהליכים הנוגעים לחוק הנוער הפלילי (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול) ולחוק הנוער האזרחי (טיפול והשגחה), על פי רוב הובאו נערות במצוקה לפני בית המשפט במסגרת החוק האזרחי ולא הפלילי, גם כשנתפסו בביצוע עבירה פלילית.

גיל 18 מסמן מבחינה חברתית, חוקית, אזרחית ופסיכולוגית את המעבר משלב ההתבגרות לשלב הבגרות הצעירה או "בגרות בהתהוות" (emerging adulthood). מצפים מהפרט להפוך בוגר עצמאי בחברה. בעשור האחרון זוכה קבוצת גיל זו (18-30) להתייחסות ייחודית ומובחנת (צעירות/צעירים או "בוגרים צעירים", young adults), כשהמאפיין המרכזי שלה הוא המיקום הייחודי "בין שני סטטוסים": נערות ובגרות צעירה. תחומי החיים המרכזיים המעסיקים קבוצת גיל זו הם שירות צבאי או לאומי, השכלה גבוהה, תעסוקה, זוגיות, דיור ועוד. לנוכח ההזדמנויות והמשאבים הדלים שעמדו לרשותם בגיל ההתבגרות מתמודדים הצעירות והצעירים במצבי סיכון, הנמנים עם קבוצת הגיל הזאת, גם עם קשיים רבים אחרים, כמו העדר עורף משפחתי, העדר הכנסה (אבטלה, שכר נמוך), חובות כבדים, מחסור בדיוור, בדידות ואתגרים כהורים צעירים (קושי בניהול חיי משפחה וגידול הילדים לדוגמה). כל אלה פוגעים בשלומותם ובהשתלבותם בחברה (דגן-בוזגלו וחסון, 2016; זעירא, בנבנישתי ורפאלי, 2012; קטן, 2009; ראובן ותורג'מן, 2015; שמעי, 2019).

מספרות המחקר עולה שקשיי הנערות והצעירות במצבי סיכון ומצוקה נובעים משלושה גורמים הניכרים לאורך חייהן מלידתן ועד היותן נשים צעירות – אי-שוויון חברתי (social inequalities), ציפיות עקב מגדר (gender expectations) והתעללות ואלימות (abuse & violence) (McNeish & Scott, 2014). שלושת הגורמים משתלבים זה בזה, והשלכותיהם על איכות חייהן, של הנערות והצעירות, על ההזדמנויות הנפתחות לפניהן ועל בריאותן הנפשית והפיזית מרחיקות לכת.

ניתוח היסטורי מפרספקטיבה פמיניסטית של גוף הידע המחקרי (מהשנים 1970-2010) אודות נערות במצבי מצוקה בישראל (Krumer-Nevo, Berkovitz-Romano, & Komem, 2015) חשף ארבעה אופני שיח בעניין: (1) שיח של פתולוגיה – מתמקד בתפקודן הלקוי ומאמץ פרספקטיבה המגדירה את תפקודן "מתחת לנורמה", כשהנורמה היא הנערים. (2) שיח של פגיעות – שולל את תפיסת הנערות כ"סוטות" או חסרות או לוקות ומאמץ את התפיסה של נערות עם "פגיעות". הפגיעות היא תוצר של גיל ההתבגרות והמבנה החברתי הממוגדר, והיא משותפת לכלל הנערות באשר הן. (3) שיח של יכולת פעולה (Agency) – מדגיש את כוחן של הנערות ואת האקטיביות שלהן, ומתמקד בניתוח ההשפעות של מציאות חיים ממוגדרת, בחשיפת מעורבותן של נערות במרחבים ציבוריים (בית הספר, אמצעי התקשורת ועוד) והשפעתן על מרחבים אלה ובדרכים שבהן הנערות מנהלות משא ומתן עם ההבניות וההגבלות החברתיות. (4) שיח של הצטלבות מיקומי שוליים (Intersectional theory) – מציב במרכז את חוויות היומיום של נערות מקבוצות מוחלשות, בוחן את המורכבות של הזהות האישית והקבוצתית ומכיר בשונות בין קבוצות של נערות, מאפיין את הדרכים שבהן אי-שוויון ודיכוי חברתי באים לידי ביטוי בזירות השונות של מבני הכוח (מגדר, גיל, מעמד, אתניות, מוגבלות, נטייה מינית ועוד) ומקדם צדק ושינוי חברתי באמצעות מחקר ופרקטיקה.

מכיוון שהתבוננות בפרקטיקות סגור עצמי של נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון היא דיון בדרכי פעולתן במצבים אלה ובה בעת חשיפה של הביטויים השונים של האי-שוויון במרחבים החברתיים בחייהן (משפט, רווחה, בריאות, חינוך לדוגמה), מאמר זה מבקש להציע עמדה המשלבת בין שיח של יכולת פעולה⁴ לשיח של הצטלבות מיקומי שוליים.

3. שיטה

המחקר המתואר במאמר זה הוא חלק ממחקר פעולה משותף בנושא עבודה סוציאלית עם נערות וצעירות (שמעי, 2019). המאמר מבוסס על 25 ראיונות עומק (שקדי, 2014; Fontana & Prokos, 2007; Hesse-Biber, 2007) שנערכו עם צעירות מרחבי הארץ, שהוגדרו כנערות בידי עובדות סוציאליות כנערות בסיכון, טופלו במערכת הרווחה, נפגשו עם גורמי טיפול וממסד שונים (רווחה, חינוך, משפט ובריאות) ושהו במסגרות טיפול לנערות ולצעירות (מקלט, הוסטל, פנימייה, מסגרות סגורות וארגונים חוץ ממסדיים). המשתתפות אותרו באמצעות פנייה לנשות מקצוע בתחום, באמצעות היכרות מוקדמת ובשיטת כדור השלג (Noy, 2008) בעזרת הצעירות עצמן. הראיונות נערכו במקום שהן בחרו בו, בדרך כלל

4 האקדמיה ללשון עברית הציעה את המונח פְּעִילֵנוּת לְיִזְמֵת לתרגום למילה agency. במאמר זה נעשה שימוש במונח "יכולת פעולה" כפי שתורגם במאמרה של רות ליסטר (2019).

בביתן, הוקלטו ותומללו, לאחר שהן נתנו את הסכמתן וחתמו על טופס הסכמה מדעת להשתתף במחקר.

בעת הראיונות היו המשתתפות בנות 18-29, ונחלקו לקבוצות הגיל האלה: שמונה בנות 18-21; תשע בנות 22-24; שלוש בנות 25-26; חמש בנות 28-29. הן התגוררו באזורים גיאוגרפיים שונים (צפון, דרום ומרכז) ובמגוון יישובים (עיר גדולה, עיר קטנה בפריפריה ומושב). מתוך 25 המשתתפות עלו ארבע מברית המועצות לשעבר וחמש מקווקז. היתר נולדו בארץ – חמש בדואיות/ערביות, חמש ממוצא מזרחי, שלוש ממוצא אתיופי ושלוש ממוצא מעורב מזרחי-אשכנזי. בעת הראיונות היו 15 מהמשתתפות רווקות, ארבע אימהות עצמאיות ושש נשואות. הן גרו בדירות שכורות, עם משפחה או בגפן, בדיר ציבורי או במסגרות המשך לצעירות.

חלק משאלות המחקר עסקו באתגרים שניצבו (ועדיין) לפני נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון ובדרכי התמודדותן עם אתגרים אלה. מאמר זה יתמקד בדרכי ההתמודדות. מסורת המחקר שנבחרה היא המסורת הפמיניסטית: "מחקר עם נשים, למען נשים ועל ידי נשים". המחקר הפמיניסטי מחויב לשיתופיות, לשינוי (טרנספורמציה) ולרפלקציה. הוא מבקש להעניק במה לאישה כסובייקט ולהתמקד בה ובחוויות חייה הייחודיות, כשהוא נשען על תפיסות ביקורתיות, המכוונות את החוקרות לקדם שינוי במצבה החברתי והפוליטי של הקבוצה שהאישה המשתתפת במחקר נמנית עימה. לשם כך הוא נעזר בכלי מחקר מגוונים, בוחן את השאלות מנקודות מבט שונות ומחייב את החוקרת להתבונן על מקומה במחקר, על יחסי הכוח עם המשתתפות, כמו גם על האופן שבו הנחקרת מייצגת את ה"אני" שלה (הקר, לביא-אגיאוי וקרומר-נבו, 2014; צלרמאיר, 2010).

הנתונים המתבססים במישרין על סיפורי המשתתפות – רגשותיהן, חוויותיהן, מחשבותיהן, אמונותיהן והידע שלהן – נותחו בשיטת הניתוח התמתי: איתור הסוגיות החוזרות על עצמן בסיפורי המשתתפות וגיבושן לתמות (ליבלך, תובל-משיח וזילבר, 2010; Braun & Clarke, 2006).

4. ממצאים

ממצאי הראיונות העלו מספר תמות: סיפור החיים של הצעירות, פרקטיקות התנגדות והמשגת הטיפול בנערות ובצעירות מנקודת מבטן (שמעי, 2019). באשר לדרכי ההתמודדות של נערות וצעירות במצבי סיכון ומצוקה לימד ניתוח הממצאים שכדי להרחיב את אפשרויות השינוי והפעולה בחייהן הן נוקטות פרקטיקות התנגדות מגוונות: אי-שיתוף פעולה, התקפה לצורך הגנה, סיוע לאחר וסנגור עצמי. מאמר זה מתמקד בזו האחרונה על מופיעה השונים.

הפרקטיקה של סגור עזמי כוללת פעולות פרו-אקטיביות שנקטו המשתתפות כנערות וכצעירות בתוך מרחבי החיים שלהן בבית, במסגרות חוץ ביתיות או מול גורמי ממסד במערכות הרווחה והמשפט, כדי להשמיע את קולן, לממש את טובתן, לגייס משאבים ולסייע לבני למשפחתן. הן כתבו מכתבים, ופנו לאנשים פרטיים, לערכאות בעלות סמכות ממסדית, לרשתות חברתיות ולאמצעי תקשורת. פרקטיקת הסגור העזמי שתיארו הצעירות בסיפור חייהן באה לידי ביטוי בשלוש דרכים – "לא יושבת ומחכה"; "אני מערערת"; "על גופתי המתה". להלן יוצגו שלוש הדרכים בצירוף דוגמאות מסיפורי חייהן של משתתפות המחקר, כנערות וכצעירות, בתוך ההקשר של המפגש עם מערכות הרווחה והמשפט.

"לא יושבת ומחכה"

דרך זו מתייחסת לפעולות של הנערה או הצעירה שתכליתן שינוי הקשר החיים הממשי שלהן, השגת משאבים חומריים שיאפשרו להן ולמשפחתן את הקיום היומיומי והשמעת קולן בסוגיות הרלוונטיות לחייהן. הצעירות תיארו פעולות כמו כתיבת מכתבים, שימוש ברשתות החברתיות או דיבור ישיר על רצונותיהן ועל צורכיהן.

נעמה (28), סטודנטית, הוצאה מהבית לפנימייה בגיל 13, אחרי שאמרו להוריה שעלו מקוקז שייטב לילדים לגדול במסגרת חוץ ביתית (פנימייה חינוכית). בפנימייה גילתה שאין זה המקום בשבילה וביקשה לשוב הביתה, אבל משפחתה לא יכלה לקבלה חזרה בגלל הדירה הצפופה שגרו בה. נעמה הפסיקה להגיע הביתה בסופי השבוע והחלה לטייל עם חברות במקומות שונים. באחת הפעמים היתה מעורבת בתגרה אלימה ונשלחה למקלט לנערות. ממנו הועברה להוסטל לנערות, ברחה משם מספר פעמים והוחזרה. לבסוף נתפסה בידי המשטרה והועברה למעון **צופייה**, מסגרת אבחון סגורה לנערות.

נעמה לא רצתה לצאת מהבית. היציאה נכפתה עליה. כשניסתה לעשות משהו כדי לשנות זאת – היא ביקשה מהעובדת הסוציאלית שיפנו אותה למסגרת קטנה וביתית ולא לפנימייה – נענתה בשלילה. במהלך השנים שהועברה בין מסגרות שונות נערכו דיונים בעניינה בבית המשפט, והיא מתארת את עצמה כמי ש"מתכתבת עם השופטת" כדי להצליח לעבור למסגרת טיפולית שתתאים לצרכיה:

כאילו, אני הייתי מאלה שמתכתבות כל שבוע עם שופטת. כל הזמן רושמת לה מכתב, שאני לא צריכה להיות במקום הזה [הוסטל] כל הזמן. והם באמת היו קובעים לי הרבה משפטים [דיונים]. בגלל שכל הזמן הייתי פונה אליהם. כל הזמן הייתי רושמת לה [לשופטת] מכתבים, שאני לא צריכה להיות שם ושהמקום הזה לא מתאים לי ולאן הביאו אותי בכלל. [...] כל הזמן הייתי רושמת לה שאני מרגישה

שהענישו אותי; במקום כאילו במקום לטפל בי הענישו אותי. [...] זה עונש. זה עונש להיות בהוסטל.

נעמה לא ויתרה והמשיכה לנסות שוב ושוב להשמיע את קולה ולהציג למערכת את נקודת מבטה. בזכות המכתבים שכתבה לשופטת נקבעו לה עוד דיונים. כשביקשתי להבין מה כוונתה "המקום הזה לא מתאים לי", מה בעצם כתבה לשופטת, היא סיפרה שהשהות בהוסטל חשפה אותה למציאות פוגענית, ללא ההגנה שהובטחה לה בצו שחייב אותה לשהות בו:

אף אחד לא מגן עלייך, אף אחד לא שומר עלייך. אתה תראה דברים יותר גרועים שמה. אני לא הייתי מכירה סמים לעולם, אם לא הייתי בהוסטל הזה. אני לא הייתי שומעת איך הם מאוננים, אם לא הייתי בהוסטל הזה. ועוד הרבה דברים שנראה לי שלא הייתי צריכה לשמוע. כאילו למה? למה אני צריכה לשמוע בכלל שמישהי עבדה בזנות שהיא בת 14, כי אמא שלה חירשת ואין לה מספיק כסף מהביטוח הלאומי? למה הייתי צריכה לדעת את הדברים האלה? למה הייתי צריכה לגור עם מישהי כזאתי שהיא מביאה איתה את כל העולם-גייפה הזה לתוך החיים שלי? [...] אני לא הייתי מתאימה למקום כזה, ואני יכולה להגיד לך על עוד בנות שהיו איתי, שממש לא היו מתאימות למקום כזה.

אם כן, השהות במסגרת לא מתאימה נחווה כעונש ולא כהגנה או כטיפול; המסגרת שאמורה היתה להגן על נעמה לא עשתה זאת, וכמו רבות אחרות, היא נחשפה למציאות קשה ללא תיווך; ולבסוף, יש מסגרות שלא מתאימות לנערות, ויש נערות שאינן מתאימות למסגרת וזקוקות לחלופות אחרות. למרות כל זאת, לא הצליחה נעמה לשנות את ההחלטה, ברחה מההוסטל ולאחר מכן הועברה לצופייה על פי צו.

קונדי (21), בת שירות לאומי, שהתמודדה מאז נעוריה עם הפרעות אכילה ועברה בין מסגרות וטיפולים רבים, תיארה את ניסיונה להציע לצוות הטיפול במחלקה להפרעות אכילה, שאושפזה בה בגיל 16, את המענה שחשבה שעשוי לסייע לה, כשעמדה לפני שחרור מהאשפוז:

מהאשפוז המלא [רציתי] לעבור לאשפוז יום ולמרפאה. אז ככה באתי להם עם אופציות שאני חשבת עם עצמי. ישבתי וחשבת. ככה רשמתי על דף איזה אופציה הכי תעזור לי. [...] רשמתי כל מיני אפשרויות, וככה באתי למטפלת והראיתי לה באמת את כל הדברים, את כל האופציות שאני חשבת עם עצמי. וככה רשמתי על האשפוז יום שזה אופציה שהכי נראית לי טוב, שככה יש לי גם מסגרת שמחזיקה וגם אני עדיין בבית חיה את החיים, מנסה לחזור לשגרה. היא קראה איתי את הדברים, ואז היא אמרה: "אשפוז מלא. לא, את גם ככה לא תצליחי בזה. אשפוז יום לא, לא, את לא באמת תצליחי. מרפאה? לא, לא את, לא זה. להחליף מטפלת:

לא משנה עם איזה מטפלת, את לא תצליחי. לעבור לבית חולים אחר? גם ככה את לא תצליחי. את לא מצליחה פה, את לא תצליחי שם." ואז כזה את לא תצליחי, את לא תצליחי, אז אני לא אצליח.

הדרך "לא יושבת ומחכה" באה לידי ביטוי ביוזמה של קונדי להציע אפשרות של טיפול שיסייע לה להבנתה. למודת ניסיון, אחרי שחווה סוגי טיפול שונים (ניסיונות עצמאיים בבית, אשפוז מלא, אשפוז יום, טיפול מרפאתי) ועמדה לפני שחרור מהאשפוז, היא תיארה את סדר הפעולות שלה: הרהור והתבוננות, רשימת אפשרויות והסבר למה דווקא אפשרות מסוימת תסייע לה ושיחה על כך עם המטפלת. אם כן, סגור עזמי הוא תהליך המתחיל אצל האדם בינו לבין עצמו, בבחינת האפשרויות הרלוונטיות בשבילו, ואז הוא פונה אל אותו גורם חיצוני שהוא מבקש לגייס כדי שיסייע לו לממשן. אצל קונדי הוא לא צלח והפך שיקוף כואב של כישלונותיה בעבר ובעתיד, כלומר תהליך של אינדיבידואליזציה של בעיות. התגובות שספגו קונדי ונעמה מלמדות אותנו שבדיון בפרקטיקה של סגור עזמי יש לקחת בחשבון תגובות אלה. במקרה של נעמה שכנעו מכתביה את השופטת לזמן אותה לדיון נוסף, אבל אז לא עלה בידה להשפיע על ההחלטה ולהגיע למסגרת המתאימה לה. אצל קונדי אמנם התייחסו לרשימת החלופות שהעלתה, אבל שללו את החלופה שהציעה ואף תלו בה את האשמה בכישלונותיה. כלומר: לא די להשמיע קול, כדי לחולל את השינוי שביקשו הנערות.

מלאכ (22), עובדת בעבודות מזדמנות, גדלה ביישוב בדואי, סבלה בילדותה מאלימות בתוך המשפחה והיתה עדה לאלימות. מאז נעוריה נדה בין מקומות שונים, מסגרת השמה חוץ ביתית, אשפוז בעקבות בעיות רפואיות ומגורים אצל חברות. כשהיתה בת 20, התגלגלה לאחת הערים וקיבלה עזרה מעמותה. כך סיפרה על התחלת הקשר עם העובדת הסוציאלית החדשה:

היתה לי עובדת סוציאלית הכי מדהימה בעולם. שראיתי אותה שבהתחלה אמרתי לה [...] "תקשיבי, אם לא יהיה סודיות פה בתוך החדר על מה שאני מדברת, פה זה נשאר פה, את לא מספרת לאף אחד. אם את רוצה לדעת משהו עליי, ואני לא נותנת לך את האפשרות, כאילו שאני אגיד לך את הידע, ואני מאפשרת לך לקחת אישור, שאני נותנת לך אישור שאת יכולה לשאול מישהו אחר, אז בכיף; אם לא, אז לא." אז היא הסכימה. השיחה הראשונה היתה קשה. השנייה גם קשה. אחרי זה הייתי כאילו אני הולכת מתוך תוכי, כאילו שמהו מושך אותי ללכת אליה.

מלאכ נקטה עם העובדת הסוציאלית דיבור ישיר וכן על אופן התנהלות הטיפול, התוותה גבולות והציבה תנאים לשמירה על סודיות. היא ערכה מעין חוזה בינה לבין העובדת הסוציאלית (עריכת חוזה ודיון על הסודיות הם מהלך שעל פי רוב יוזמים אנשי המקצוע). ההחלטיות שלה מלמדת על עוד היבט של פרקטיקת הסגור העזמי, שבאמצעותה היא מעצימה את השליטה בחייה. הסכמתה של העובדת הסוציאלית לתנאים שהציבה מלאכ

מלמדת שהיענות מאפשרת "להיות בטיפול" ושהצלחת הסגור העצמי תלויה במבוגר האחראי-המטפל הפוגש את הנערות והצעירות והתומך במהלך זה.

אלין (29) היא זו שאמרה "לא יושבת ומחכה" ובהשראתה הוגדרה הדרך הראשונה. היא אם עצמאית לשלושה ילדים, עלתה ארצה כילדה מברית המועצות לשעבר. בילדותה היתה מטופלת ברווחה בעקבות התמכרותו של אביה לאלכוהול. כשהיתה נערה עברה אונס, ורק שנים אחרי כן הצליחה לספר עליו. היא נטשה את הלימודים בכיתה י, ובגיל 17 גילתה שהיא בהיריון מבן זוגה אז. בן הזוג נטש אותה, והיא גידלה לבדה ובסיוע משפחה את ילדה הראשון. מספר שנים לאחר מכן ילדה עוד שני ילדים מבן זוג שחיה עמו אז. בן הזוג היה אלים כלפיה. לאורך השנים התמודדה עם חיים בעוני שהתבטא במצוקת דיור ובמחסור בצרכים בסיסיים לה ולילדים (אוכל, ציוד לבית וביגוד). אלה הובילו אותה לחפש עזרה וסיוע בכל דרך אפשרית. כדי להצליח לפתוח דף חדש וכדי לעמוד בעלויות הדיור העתיקה את מגוריה לעיר בפריפריה, וברגע אחד גורלי במהלך מעבר הדירה ראו השכנים את אחד מילדיה שהיה אז פעוט עומד בחלון, דיווחו למשטרה, וזאת הזעיקה לביתה עובדות סוציאליות. לאחר מכן זומנה לוועדות תכנון טיפול בלשכה לשירותים חברתיים וחויבה להכניס את ילדיה למסגרות אחר הצהריים בקהילה. הכנסת ילדיה למסגרות היתה כרוכה בעלויות שלא יכלה לעמוד בהן, כך שנאלצה להיענות לעזרת הלשכה לשירותים חברתיים ולעמוד בתנאים שהציבה לה. כך סיפרה:

הם [רווחה, עובדות סוציאליות] חייבו אותי שהילדים ייכנסו למסגרות כמה שיותר מהר, אז הם אמרו לי: "אם את רוצה שהילדים ייכנסו מהר למסגרות, את..." כאילו הם לא אמרו לי [...] שזה משפיע [...] על הרבה דברים מעבר הצו בית משפט הזה. הם בסך הכל אמרו לי שיכניסו תלמידים לגן, למסגרות, ואני לא אצטרך לשלם על המועדוניות. ואני כמו שתומה אמרתי "כן, למה לא? יהיה לי יותר קל" וחתמתי להם על המסמך. אחרי שחתמתי על מסמך, זה התחיל: "את אמא רעה, את לא עושה את זה, הילדים לא מטופחים." ואם את תראי ת'ארון של הילדים שלי, אין להם הרבה ביגוד, אבל יש להם. לפחות אם זה תרומה, לא משנה, תורמים לי. אני לא מתקיימת רק מביטוח לאומי של ה-2,800 שקל בחודש, כי רק השכירות שלי זה 1,750. זה לא אפשרי לחיות על 1,000 שקל, כאילו אוכל והכל.

אז אני מחפשת תרומות, אם זה באינטרנט; אני לא יושבת במקום ומחכה שהרווחה תבוא ותיתן לי אוכל. אני לא יושבת כאילו ומחכה, אני באמת יושבת ואני מחפשת תרומות, וכאילו אם זה הרווחה לא נתנה לי עד עכשיו ביגוד, אז כאילו חיפשתי בפייסבוק אנשים. [...] אז אני מחפשת שם. כאילו אם עכשיו הרווחה לא עוזרת לי עם הדיור, כאילו מצאתי גם בפייסבוק קבוצה כאילו את יודעת [קבוצת הנאבקות על דיור ציבורי].

פעולות הסגנון העצמי הפרו-אקטיביות התפתחו על רקע ההבנה של אלן שמעורבות של הלשכה לשירותים חברתיים בחייה, בכל הנוגע לעזרה במימון הצרכים החומריים (סיוע במימון מסגרות לילדים למשל), עלולה להוביל להאשמתה בתפקוד לא תקין כאם ולהצבתה תחת פיקוח על פי חוק בכל הנוגע לטיפול בילדיה. אייזנשטדט (2007) טענה שמערכות הסיוע מבלבלות בין צרכים למסוכנות, ועלולות להרתיע נזקקים מפנייה למיצוי זכויות, מכיוון שכל פנייה כזאת עלולה לשמש כנגדם. אלן שיקפה את התערבות המושגים צרכים ומסוכנות – הרווחה דרשה ממנה לשלב את ילדיה מהר ככל האפשר במסגרות (אחר הצהריים), דרישה בלתי אפשרית מבחינתה, משום שידה לא היתה משגת, ודאי לא בעיר חדשה שרק עברה להתגורר בה ועדיין אינה מכירה את מוסדותיה. הוצע לה פתרון – עזרה במסגרות לילדים – אבל אז התברר שזה המדד להגדרת ילדיה כילדים בסיכון (חתימה מרצון על צו בית המשפט) ולהגדרתה כאם המסכנת את ילדיה. מצב זה לימד אותה שהדרך היחידה שבה היא יכולה לתת מענה לצרכיה ולצורכי ילדיה, ולממש את זכויותיה ללא פיקוח של צו בית המשפט, היא פנייה לרשתות החברתיות וגיוס תרומות, כלומר סגנון עצמי.

ואולם הדילמה של אלן הפכה מורכבת עוד יותר; היא מצאה את עצמה בין הפטיש לסדן – אם תפנה לרווחה ותבקש סיוע, עלולים לתייג אותה כאם לא טובה דיה שאינה יכולה לספק את צורכי ילדיה (צרכים שהופכים למסוכנות); מנגד אם תרצה לספר על הצלחותיה בגיוס התרומות, גם כאן מסתברים שני תרחישים שאינם מיטיבים עימה: יראו בגיוס התרומות מעשה לא ראוי, המשקף תפקוד לקוי כאם או, לחלופין, יראו בו מעשה המייתר את הסיוע מהרווחה. מסיפורה של אלן ניתן ללמוד שהסגנון העצמי מסייע לקבל מענה חלקי בלבד לצרכים, ובה בעת הוא מלווה בדילמות ובמורכבויות שונות, ויש לו מחיר.

“אני מערערת”

הדרך השנייה בסגנון עצמי היא הפעולות שנקטו הנערות והצעירות אחרי שנענו בשלילה או נדחו בפנייתן הראשונה. הן מערערות באמצעות פנייה לערכאות גבוהות יותר, גיוס אנשים שיסייעו להן ופעולות קיצוניות אף יותר.

בגיל 10 החליטה גליה לעזוב את הבית וסיפרה על כך להוריה, שחיו בנפרד. הסיבה להחלטה היתה פגיעה מינית שעברה מצד בן הזוג לשעבר של אמה (אחרי פרידת הוריה), שעליה שמרה בסוד עוד שנים רבות. את התהליך שקדם ליציאתה לפנימייה תיארה כך:

היום כשאני חושבת על זה, זה כאילו מה זה מוזר בעיניי, שילדה בגיל 10 מקבלת החלטה כזאת, גורלית, רצינית, גדולה. זה החלטות ש"זה לא הבית שלי". [...] מה שהביא אותי להחלטה הזאת זה הרגע שהבנתי שאני מרגישה שאני לא רצויה, בבית [...] ועירבתי את אבא שלי בעינין, ואמרתי לו שאני רוצה לצאת מהבית. ואז הוא

בא, ועשה שיחה איתי ועם אמא שלי, והיה להם מאוד מאוד קשה, במיוחד לאמא שלי, שפתאום אני רוצה לעזוב את הבית. [...] ואז ראיתי שמאוד קשה להם שאני אעזוב את הבית, הם לא רוצים שאני אצא מהבית. ואז התחלתי למרוד, בעצם. התחלתי לעשות בעיות בבית ספר. התחלתי לעשות את הבעיות בבית. התחלתי לשקר, והתחלתי לבוא מאוחר. עזבי שהייתי חוטפת מכות על זה ועונשים על זה, אבל לא היה אכפת לי כבר המכות והעונשים, העיקר שאני אצא מהבית. [...] ניסיתי בטוב ולא הלך לי בטוב, אז אמרתי "יאללה, אני עושה דברים שיימאס להם ממני", ואז הם יגידו לי "תלכי כבר", פשוט ככה, "תלכי מפה". [...] ואז אמא שלי פנתה לעובדת סוציאלית. העובדת סוציאלית שלי זאת היתה מלי. [...] ומלי היתה מאוד בעד שאני אלך. [...] היא היתה בעד ההחלטה שלי בעצם; היא היתה איתי! [...] וזה קרה מהר מאוד. לא ציפיתי שזה יהיה מהר מאוד. [...] מלי מזמינה אותנו לשיחה, והיא שומעת אותי, והיא מדברת איתי ועם אמא. אחר כך היא דיברה איתי לבד. ואחר כך היא הזמינה גם את אבא ביחד עם אמא. ואז עשו ועדה כזאת, והחליטו שאני יוצאת לפנימייה, [...] וזהו, מהר מאוד סידרו לי פנימייה.

התיאור שלפנינו מלמד איך "אני מערערת" בא לידי ביטוי: כל פעולה של גליה הובילה לפעולה נוספת, כלומר קידמה את השלב הבא. כשלא קידמה את רצונותיה ואת צרכיה, היא עשתה מעשים קיצוניים יותר. היא בחרה למרוד ו"לעשות בעיות", כדי שלהוריה יימאס ממנה והם יגידו לה "תלכי כבר מהבית" או שתתעורר תשומת הלב של הסביבה (מערכת החינוך לדוגמה). "הצליח" לה. אמא פנתה לעובדת הסוציאלית והוחלט שהיא תצא לפנימייה. גליה הצליחה להשתמש בכוח ובסמכות של המערכת, כוח וסמכות שאין בידיה כילדה בת 10, כדי לצאת מהבית.

במהלך הריאיון עמה, ממרחק השנים וכאם בעצמה, היא מתחה ביקורת על ההחלטה להוציאה לפנימייה, אף שהיוזמה היתה שלה. מנקודת מבטה נדרשה תשומת לב מקצועית אחרת, טיפול שיסייע לה ולאמה להתמודד בתוך הקהילה עם ההחלטה הכואבת של ילדה בת 10 לעזוב את הבית או עם תחושת חוסר השייכות. ייתכן שבביקורת הזו האירה גליה עוד צורך שנחשף דרך פרקטיקת הסנגור העצמי – הצורך של הנערה שינהלו עימה דיאלוג, שיתייחסו לידע שלה, שיקשיבו לקולה ולרצונה ושיבחנו אותו יחד איתה, שיח שלא בהכרח יוביל להגשמת אותו רצון.

הסנגור העצמי הופיע גם במפגש של אורית עם מערכת המשפט. כשהיתה נערה נפתחו נגדה תיקים במשטרה על אחזקת סמים ועל בריחה ממשגרות. היא הגיעה לקהילת גמילה לבני נוער, ושם עברה תהליך שיקום מרחיק לכת. כשמלאו לה 18 שנה, והגיע זמנה לצאת מקהילת הגמילה, התנהל בבית המשפט דיון על התיקים שנפתחו נגדה. למרות התזכירים שהעידו על הצלחת התהליך ולמרות החלטתה של אורית להמשיך מרצונה למסגרת המשך לצעירות (הוסטל), פסקה השופטת שכתנאי לסגירת התיקים עליה לשהות במסגרת זו לתקופה של מספר חודשים תחת צו (אף שעברה את גיל 18). היא הוסיפה שאם לא תצליח

להחזיק מעמד בהוסטל הזה, יחזור הדיון בעניינה לבית המשפט, ויפתחו מחדש כל התיקים שעמדו נגדה כנערה.

החלטה זו הכעיסה את אורית והכאיבה לה. היא עברה להוסטל לצעירות, וגילתה שהמקום אינו מתאים לה כלל וכלל; היא ניסתה למרות הכל, אבל מכיוון שהגיעה ממסגרת שבה פיתחה את עצמאותה, לא יכלה להסכים לדרישות ולתנאים שהציבו לפניה שם. מבחינת ההוסטל כשלה אורית, והנהלתו שלחה לבית המשפט תזכיר בעניינה. האיום מומש – התיקים שהיו תלויים נגדה נפתחו מחדש, והיא הורשעה. אורית החליטה לערער על ההחלטה:

הרשעה, זה חרב. אמרתי, מה אני אלמד. זה חרב; זה הרס לי את כל הדלתות, זה יסגור לי את כל הדלתות בפנים. הייתי מורשעת כשהייתי בדירת מדרגה. התחלתי לעבוד, והבנתי [...] אמרתי שאני מערערת על הדבר הזה, שזה לא מגיע לי. [זה] הרס אותי. ערערתי על זה. האמת שזה הפיל אותי ומעדתי באותה תקופה, ואני מבטיחה לך שזה לא בגלל שהיא [השופטת] מאוד רצתה לגונן עליי ואחרת זה לא היה קורה. אם היא [השופטת] לא היתה מרשיעה אותי, לא הייתי מועדת. זה פשוט חור שחור. ערערתי פעמיים, פה במחוזי. פעם אחת ופעם השנייה זה היה חגיגה. זה הדבר הכי טוב שיכולתי לבקש; זה החוויה המתקנת שלי משופטים. זה היה הרכב, וההרכב אמר "תתקרבי". ואז הוא אמר השופט בפה מלא: "אני לא מכיר בן אדם שלא עישן [סמים] או לא שיחק עם עצמו בגיל צעיר. אורית, אמא תתחבקו; זה אי-הרשעה."

נגד כל הסיכויים הצליחה אורית לערער על החלטת השופטת ולהפוך אותה על פיה בערכאה הגבוהה יותר. היא קיבלה אישור מהרכב השופטים, הם התייחסו לסוגיה במידתיות ובהקשר המתאים – המעידות קרו כשהיתה נערה, וכיום היא במצב אחר. אורית יכולה היתה לפעול בדרכים אחרות, לחזור לשימוש בסמים ולדרדר את מצבה. הערעור, כדרך של סגנון עצמי, אפשר לה לפעול בצינורות המקובלים ולהצליח להפוך את ההחלטה. המשמעות של "אני מערערת" התממשה כאן פשוטה כמשמעה – פנייה לערכאות משפטיות גבוהות יותר – וגם כאן הצליחה אורית להטות לטובתה את הכוח והסמכות של מערכת המשפט.

דרך הסגנון העצמי "אני מערערת" מלמדת שתהליכי הסגנון עשויים לארוך זמן רב, והם דורשים היכרות עם המערכת, עם השחקנים המרכזיים בה, עם תהליכים מרכזיים, כמו גם הבנה בדבר הדרכים שבהן ניתן לנצל את כוחה לטובת הנערה או הצעירה. נוכחות של אנשי מקצוע ומבוגרים תומכים מסייעת ומאפשרת לה להכיר את השדה החברתי המדובר (רווחה או מערכת המשפט לדוגמה) וחיונית ליכולתה לנקוט את פרקטיקת הסגנון העצמי.

"על גופתי המתה"

הדרך האחרונה היא סגור עצמי באמצעות התנגדות אקטיבית לפעולות של גופי הרווחה או הממסד, המשפיעות על חייהן של הצעירות ועל וחיי משפחתן. מסיפורי הצעירות עולה שההתנגדות באה לידי ביטוי בסגור עצמי אקטיבי. בשונה משתי הדרכים האחרות שהוצגו, כאן מדובר בסגור עצמי שיש בו מאבק ועימות ישיר עם החוק, עם התקנות ועם הסמכות. האמירה "הילדים שלי על גופתי המתה יוצאים מפה", שבהשראתה ניתנה הכותרת, מבקשת לסמל את הרעיון שהנערות והצעירות יעשו הכל כדי למנוע את הפגיעה בהן או בזכויותיהן בהקשרים שונים; זו היתה הצהרתה של אחת המשתתפות, כשסיפרה שלא תאפשר להוציא את ילדיה מהבית (שמעי, 2019).

ספיר נעצרה בגיל 17.5 על תקיפת שוטר. היא ישבה בתא הנשים באחד מבתי הכלא של הגברים וכיסתה את המצלמות כדי למשוך תשומת לב לקבוצת הנשים שבתא:

אני כיסיתי מצלמות. למה? לא הביאו לנו נייר טואלט לחדר שלושה ימים. בארוחת ערב הביאו לנו ביצה אחת קשה לארבע אסירות. ולא היה לנו מה לאכול, לא היה לנו נייר טואלט, ושמה הנייר טואלט זה גם לאישה במחזור; אין לה פדים או משהו. ותקשיבי, התנאים שמה, גם הבסיסיים, כן. הדברים הכי בסיסיים שיש, הרגשתי יותר גרוע מכלב בזה של הצער בעלי חיים. בחצר לא הוציאו אותנו, כלום, שום דבר. ואמרתי להם: "בסדר, אל תביאו לי מה שלא מגיע לי, תביאו מה שכן מגיע לי. למה אתם לא עושים את זה?" והם בכלל לא באו אליי. את דופקת שלוש שעות בדלת, אף אחד בכלל לא עונה לך, לא בא אליך. מה עשיתי? אמרתי: "על מה הם מגיבים בשנייה? אם מכסים להם את המצלמות." כי יש מצלמות בתא, ואסור להם, יש להם פיקוח על המצלמות שיהיו אורות 24/7. אז לקחתי מזון, כיסיתי להם את כל המצלמות, כי יש בשני צדדים. ותוך חמש דקות הם היו בחדר, ולקחו אותי לכבילה.

כך תיארה ספיר את תנאי המעצר הקשים שהאסירות נאלצות להתמודד איתם. כולנו, קל וחומר הנשים, אמורות להבין את התרעומת שלה, כי מדובר כאן בפגיעה בזכויות אדם בסיסיות. קצת בדומה לדרך של "אני מערערת" ("לעשות בעיות" של גליה לדוגמה), המעשה הזה שלפנינו מלמד שכיסוי המצלמות, דרך ישירה המנוגדת לחוקים, נעשה כדי להסב את תשומת הלב של הסוהרים לצרכים של האסירות. ואולם מהלך זה חולל תגובה הפוכה – ספיר נענשה עליו. כלומר: התנהלות בדרך הזו עלולה לגרום עוד שימוש בכוח ובסמכות של המערכת, לרעת זו שפעלה. תשומת הלב אמנם הושגה, אבל במחיר אישי; ספיר נלקחה לכבילה, אחד מאמצעי הענישה בכלא.

אלון, שתיארה לפניי איך היא "לא יושבת ומחכה" עד שיגיעו המשאבים החומריים הדרושים לילדיה, אלא משיגה אותם, מתמודדת עם מערכת הרווחה מאז נולד ילדה הראשון. לאורך השנים הוגדרו ילדיה כילדים בסיכון, הגדרה שאילצה אותה לשתף פעולה

ולהגיע לוועדות תכנון טיפול. בוועדות התנהלו דיונים בהשתתפות נשות מקצוע מתחומי החינוך והרווחה שפגשו את הילדים, ואלה קיבלו החלטות הנוגעות לחייה ולחיייהם, כמו לאילו מסגרות עליה לשלוח את ילדיה ואיך עליה לשתף פעולה עם המערכות השונות לטובתם. בוועדות הוצגו דוחות סוציאליים ודוחות תקופתיים מהמערכות השונות, המסכמים את מצבם של הילדים. לא פעם מצאה אלן שאין הדוחות מתארים את מצבם כפי שהיא ראתה אותן, ולכן החלה לפעול ולהיאבק לשנות זאת. במהלך הריאיון עימה היא הוציאה העתקים מהדוחות והקריאה (מסומן בכתב מודגש) כדי להדגים זאת:

"האם לא הגיעה לאסיפת הורים, אך יצרה קשר טלפוני עם מחנכת הכיתה ודאגה להגיע לבית ספר ולקיים את השיחה." וזה כבר היה לאחר שהיתה ועדה הקודמת חודש וקצת לפני, שאני ביקשתי ועדה חוזרת, כי כל מה שהם אמרו שם היה אבסורדי. שהילד מגיע מסריח לכיתה וכאילו, והם תיקנו את זה, את מבינה? הם פשוט תיקנו, כאילו, הרבה דברים פה. אותו דבר גם במועדונית. **"מדוח של עובדת סוציאלית המועדונית עולה כי עדן מגיע למועדונית באופן סדיר ואוהב לבוא אליה. בתקופה האחרונה הוא מגיע למועדונית נקי ומסודר. ללא ריחות לא נעימים כבעבר."** שגם פה, כאילו בגלל שעשיתי להם בלגן שכאילו הם משקרים כאילו ואת יודעת כל כך בכיתי בוועדה הזאת, הם פשוט באו והטיחו שאני כזאת אם מגעילה והילדים שלי כל כך בסיכון, שכאילו הם רואים את כל ההתקדמות שלי, והם עדיין רושמים ת'דוחות כאילו הילד נמצא באותו מצב.

בוועדה נחשפה אלן לאופן שבו המערכת תופסת אותה ואת ילדיה. היא החליטה להיאבק על שינוי הדוחות ("לעשות בלגן") ובחרה בפרקטיקה של סגנון עצמי: היא העמיקה לקרוא את הדוחות וסימנה את כל המקומות שבהם ערערה על הכתוב. לאחר מכן קבעה פגישות עם נציגי המערכות השונות, נפגשה איתם והציגה את נקודת מבטה. במקביל היא דרשה לזמן ועדה חדשה. בסופו של דבר היא הצליחה להביא לכך שהוועדה החדשה תכין דוחות חדשים שהכירו גם בנקודת המבט שלה:

זה כמו שנגיד ועדה היתה בתאריך מסוים, כאילו לקח לי זמן לדבר עם כולם וזה, אז לוקח גם זמן עד שקובעים. [...] זה לא קובעים מהיום להיום ועדות. זה לוקח לפחות חודש. תחשבי שתוך שבועיים עשיתי להם את כל הבלגן הזה, שתוך שבועיים פתאום הם שינו ת'דוח. כאילו זה כבר היה בדיוק הפרש של חודשיים. פתאום הכל כאילו תקין. ועכשיו לך תדעי גם מה החודש יהיה.

כאילו יש לי החודש ועדה, ואני כבר מגיעה מוכנה לשם, כאילו נפשית, שהם הולכים ללכלך עליי, אבל ברמה מטורפת, ואני בטוחה שאני הולכת לריב עוד הפעם עם אותם גננות, עם בתי ספר, ולהסביר להם, כאילו שאתם טועים. [...] ואני רציתי לבוא מוכנה לוועדה. וכשבאתי לבית ספר ולגן, לבקש כאילו דוח, את יודעת... מהגן, עובדת סוציאלית של המעון, שאני מתפקדת. מה הם אמרו לי? "אנחנו לא

יכולים לתת לך דוח כזה. אין לנו אישור מהרווחה." מבינה? רציתי לבוא מוכנה, ולא אמרתי להם את זה כאילו חודש לפני הוועדה – כאילו הם לא ידעו מזה שאני רוצה להיות מוכנה – אמרתי להם את זה חצי שנה לפני. וכלום, הם לא היו מוכנים להביא לי את זה. מבינה?

אלין נקטה דרך לא שגרתית של סגור עצמי: היא ניסתה להשיג דוחות מנשות המקצוע כדי להכין את עצמה לוועדה. היא פעלה בדיוק כמו עובדת סוציאלית המכנסת ועדה. העובדת הסוציאלית מבקשת מכל ארגון לשלוח לה דוח המתאר את מצב האם וילדיה או את מצב ההורים, דוחות שההורים על פי רוב אינם נחשפים אליהם. אולם היא נתקלה בסירוב – אין זה מקובל לתת לאם דוח כזה. יוזמה יצירתית זו של אלין מציבה סימן שאלה בנוגע לדוחות שכותבים הארגונים ונמסרים לעובדת הסוציאלית, כמו גם מבהירה שסגור עצמי ברוח העשייה של אלין הוא אחת הדרכים שבהן ניתן לכוון למען אימהות המגיעות לוועדה לתכנון טיפול מרחב טיפולי שוויוני יותר, המאפשר להן להיות אקטיביות יותר בתהליך.

פעולת הסגור השלישית, "על גופתי המתה", מלמדת על המאבק הישיר מול מערכות החוק והאכיפה, מאבק המעורר את התנגדותן. עם זאת, היא מאפשרת למי שבחרת דרך זו ללמוד איך המערכות פועלות ולהכיר את הדרכים שבהן ניתן להשמיע את הקול, את נקודת המבט, להשתתף בקבלת ההחלטות ולהשפיע עליהן. לכל אלה יש ערך רב בהתמודדות עם מצבי המצוקה והסיכון. פעולת סגור זו גם מלמדת שהמניע לפעולה של ספיר, אלין וצעירות אחרות היה שאיפה לשינוי שהוא מעבר לעצמן. ספיר פעלה למען הנשים האחרות שנמצאו עימה בתא, ואלין עשתה זאת למען ילדיה ולמען כבודה וזהותה העצמית כאם טובה המטפלת בילדיה למרות המשאבים המוגבלים והתנאים החברתיים המגבילים. בריאיון עימה סיפרה גם על התגייסותה למען נשים חד הוריות וזכויותיהן. כלומר: הרצון הפעול למען אחרים במצב דומה הוא גורם בעל משקל בשימוש בפרקטיקת הסגור העצמי.

5. דיון

מאמר זה ביקש להפנות את המבט אל סוגיות זכויות האדם והזכויות החברתיות הנוגעות לחייהן של נערות וצעירות במצבי סיכון ומצוקה ולתאר דרכים שונות של פרקטיקת סגור עצמי שהן נוקטות במרחבים שונים בחייהן, כדי לשנות את מציאות חייהן או את התנאים המחוללים מציאות זו. הדיון שלהלן יתמקד במגוון המשמעויות של פרקטיקת הסגור העצמי של נערות וצעירות כפרקטיקה של מיצוי זכויות וכביטוי של יכולת הפעולה שלהן.

ניסיון חייהן מלמד שהפרקטיקה של סגור עצמי שהן נוקטות נחלקת **לשלוש דרכים** עיקריות: "לא יושבת ומחכה"; "אני מערערת"; "על גופתי המתה". הן משתמשות **בכלים שונים**: כתיבת מכתבים; פרסום ברשתות החברתיות; דיבור ישיר על רצונותיהן ועל צורכיהן; פנייה לערכאות גבוהות יותר בהתאם להקשרים שהן נמצאות בהם; מאבק ישיר

ועקיף במערכת החוק, בתקנות ובסמכות. נקיטת הפרקטיקה זוכה לתגובות שונות: תמיכה וסיוע בהשגת מטרותיהן ולחלופין התנגדות והחמרת המצב על ידי הפעלת סנקציות נוספות. מכל אלה עולה שפרקטיקת הסגור העממי משמשת אותן למיצוי זכויותיהן, להשמעת קולן ונקודת מבטן ולמעורבות בקבלת ההחלטות הנוגעות לחייהן; כל מרכיבי הבסיס של סגור (קול, ייצוג וזכויות) באים אפוא לידי ביטוי (אלבשן, 2005; 2009; Boylan & Dalrymple). כלומר: פרקטיקת הסגור העממי היא פרקטיקה המשמשת למיצוי זכויות.

הספרות אודות [אי]-מיצוי זכויות מלמדת על מגוון חסמים המתמקדים על פי רוב באנשים עצמם (אזרחים או פקידים) או בגורמים מבניים שונים (מנהל או תקנות לדוגמה), ודרכי ההתמודדות האקטיביות המתועדות בה עוסקות על פי רוב בתיאור סוכני מיצוי שונים ופעולותיהם (גל, אייזנשטדט, בניש והולר, 2019; רוסו-כרמל, סוקולובר-יעקובי וקרומר-נבו, 2019) ורק לעיתים בפעולות אינדיבידואליות של אזרחים. ממצאי הראיונות מלמדים שנערות וצעירות נוקטות בהקשרים שונים בחיי היומיום שלהן את פרקטיקת הסגור העממי כדי למצות את זכויותיהן, ושאינן לראות אותה כפרקטיקה שקופה, מובנת מאליה, אף שכך היא נתפסת לעיתים (קוזמינסקי, 2004; 2009; Boylan & Dalrymple).

הממצאים מלמדים שהשימוש בסגור עממי נעשה בהקשרים מגוונים של חייהן (מסגרות טיפול, מסגרת חוץ ביתית, אשפוז, כליאה, חיים בקהילה), במפגש עם מערכות הרווחה והמשפט בצמתים שונים בחייהן כילדות, נערות וצעירות. שתי זכויות בולטות הן ביקשו להשיג: **הזכות להשתתפות בקבלת ההחלטות הנוגעות לחייהן** – נעמה ביקשה לשנות את המסגרת שנשלחה אליה בצו בית המשפט, קונדי ביקשה להשפיע על החלטת המשך הטיפול באשפוז, ומלאכ דרשה הקפדה על הסודיות בטיפול. **הזכות להגנה ולטיפול ראויים, ולא ענישה או פיקוח** – ספיר ניסתה להשיג תנאי מאסר הולמים, ואלין ביקשה לקבל עזרה בנוגע לאחד מצורכי ילדיה. מן המתואר לעיל נראה שטרם תורגמו במלואם האמנה לזכויות הילד בכלל ועקרון השתתפות בפרט, בכל הנוגע לסוגיות החיים של בני נוער במצבי מצוקה ובכללם נערות וצעירות (רונן וגילת, 2016). לעקרון השתתפות חשיבות כפולה: הבטחת מרחב בטוח ומכבד שבו הילד יכול לבטא איך הוא רואה את טובתו, כדי לחזק את הערכתו העצמית ואת האוטונומיה שלו; חינוך מילדות לדמוקרטיה מהותית, האומר שהפרט הוא הריבון על עיצוב ופיתוח אישיותו כיחיד בחברה (חיות, 2019). כלומר: הגדרת פרקטיקת הסגור העממי כפרקטיקה של מיצוי זכויות תורמת להתפתחות האישית והחברתית של הנערות והצעירות.

הממצאים הראו שהצעירות פעלו למצות את זכויותיהן ב"אזורים אפורים" שבהם לא היו להן זכויות מוגדרות, כמו למשל המרחב הטיפולי (therapeutic setting) בארגונים שונים; הן דרשו את הזכות לקבוע ולעצב מרחב זה. לכן המשגת פרקטיקת הסגור העממי כפעולה של מיצוי זכויות ב"אזורים אפורים" מסייעת לראותה ולהכיר בה בשני מובנים: להבחין בדרכי הפעולה שנקטו, כלומר לחלץ את הפרקטיקה משקיפותה; לראות את יכולת הפעולה של הנערות והצעירות.

במובן הראשון, הידע שעלה מן הממצאים מלמד שהדרכים השונות נבדלות זו מזו בשני מדדים: עוצמת הפעולה ומידת הערעור על הכוח המקצועי ועל הסמכות. ניתן לסווג את שלוש הדרכים בהתאמה מהעוצמה הנמוכה לגבוהה ביותר. "לא יושבת ומחכה" משמעותה שנערות וצעירות נוקטות יוזמה ופעולה בכלים העומדים לרשותן, כמו כתיבת מכתבים לבית המשפט (נעמה), דיבור ישיר עם העובדת הסוציאלית (מלאפ), שיחות יזומות עם צוות הטיפול (קונדי) וגיוס תרומות עצמאי לצורכי המשפחה (אלין). בכל אלה עוצמת הפעולה והאיום על הסמכות או על הכוח המקצועי נמוכה. בדרך השנייה, "אני מערערת", עוצמת הפעולה שהנערות והצעירות נוקטות עולה מדרגה בשני אופנים: הסלמה של התנהגות (גליה ש"עשתה בעיות" והחלה לשקר) ופנייה לערכאות גבוהות יותר (אורית). עוצמת הערעור על הסמכות ועל יחסי הכוח מתגברת, אבל עדיין קורית בתוך הסדר הנהוג ובמסגרת מבנה הכוח הנהוג (ועדה ברוחה או ערעור לבית המשפט). בדרך השלישית, "על גופתי המתה", עוצמת הפעולה והערעור על כוח וסמכות היא הגבוהה והישירה ביותר: כיסוי המצלמות בידי ספיר בתא המעצר שגרר הרעה בתנאי הכליאה (כבילה) ומאבקה הישיר של אלין במפגש עם מערכת הרווחה בכל הנוגע להחלטות בדבר ילדיה שהוכרו כילדים בסיכון. פרקטיקת הסגור העצמי אינה מקשה אחת, וכפרקטיקה של מיצוי זכויות היא מאפשרת לנערות ולצעירות דרכי פעולה שונות, בהתאם ליכולתן, לרצונותיהן, לכישוריהן ולהקשר שהן נמצאות בו.

במובן השני מלמדת פרקטיקת הסגור על האופנים השונים שבהם באה לידי ביטוי יכולת הפעולה שלהן (ליסטר, 2019; Munford & Sanders, 2015), הנערות והצעירות יזומות, פועלות ומגיבות בדרך של אלתור או תכנון. כשחקניות חברתיות פעילות העושות ככל שיש ביכולתן לתמרן את חייהן במצבי המצוקה ולמצות את זכויותיהן. הדרכים שתוארו הן ביטוי של התנהגות אינדיבידואלית בתוך הקשר של מבנה חברתי מגביל – מיקומן הייחודי המאופיין בהצטלבות מיקומי שוליים (Krumer-Nevo, Berkovitz-Romano, & Komem, 2015): גיל – גילן הצעיר מציב אותן כמי שנמצאות "בצל החוק" (Ajzenstadt & Steinberg, 1995). כל החלטה בנוגע לחייהן מתקבלת בידי ההורים, האפוטרופוסים או בית המשפט; לדוגמה: נעמה שנמצאת בהוסטל תחת צו ומבקשת מבית המשפט לעבור למקום שיתאים יותר לצרכיה. מגדר – הן עלולות להיפגע בשל גילן הצעיר וגם בשל התפיסה החברתית הממקמת ילדות, נערות ונשים במיקום חברתי שולי ופגיע; לדוגמה: הפגיעה המינית שעברה גליה אשר הובילה אותה לעשות הכל כדי לצאת מהבית. עוד הן עלולות להיפגע בשל ההנחות המסורתיות והדיכוטומיות הרואות בנערות, להבדיל מנערים, כמי שפוגעות בעיקר בעצמן, בד בבד עם התפיסה שנערות אינן מתאימות או יכולות להיות "עברייניות", אלא רק נפגעות עבירה, ולכן לא יקבלו את הטיפול המתאים (ציונוב, רייכנברג ורוזנר, 2010). מעמד – הן דלות במשאבים חומריים גם בשל גילן הצעיר (ואי ההכנסה הכרוכה בו) וגם בגלל השתייכותן למשפחות המתמודדות עם עוני ומחסור. רוב הצעירות שרואיינו במחקר זה מגיעות ממשפחות שהתמודדו עם חיים בעוני (שמעי, 2019). ביטוי ישיר לכך היה סיפורה של אלין (גיוס התרומות למען ילדיה). מיקומי שוליים חברתיים אחרים שבלטו אצל חלק מהצעירות היו הגירה, פריפריה גיאוגרפית, מוגבלות, דת ומעמד אישי.

נערות וצעירות במצבי מצוקה וסיכון, בכלל, ואלה שהידע והניסיון שלהן הוצגו במאמר זה, בפרט, מצויות במבנה חברתי מגביל, המותיר בידן מעט דרכי פעולה, משאבים והזדמנויות. ואולם פעולות הסגור העצמי שהן נוקטות כדי למצות את זכויותיהן נעשות כנגד ובתוך המבנה החברתי ויחסי הכוח המצויים בחייהן בצורות שונות. כך הן מבקשות להגדיל את יכולת ההשפעה שלהן על החלטות הנוגעות לחייהן. יכולת הפעולה היא ביטוי חשוב להתבגרותן ולניסיונותיהן לעצב את חייהן ולהשפיע עליהם. תפיסה זו רואה בנערות ובצעירות שחקניות אוטונומיות שיש בידן מידה מסוימת של בחירה או יכולת לשלוט בחייהן. גם כשהיא מוגבלת, היא מסייעת להישרדות במציאות של דיכוי ומחסור (ליסטר, 2019). בספרות מכונה תהליך זה "החוסן החבוי" (hidden resilience) (Munford & Sanders, 2015) – פעולה באסטרטגיות שונות בתוך הקשר חברתי מצמצם ומגביל. הכרה בפרקטיקות אלה כמיצוי זכויות וכדרך שבה מממשות הנערות והצעירות את יכולת הפעולה שלהן תהפוך אותן מנסתרות (או שקופות) לגלויות. הכרה זו, טענה ליסטר, תורמת רבות לזהות העצמית ולחיזוק תחושת הערך העצמי.

עם זאת חשוב לזכור שבד בבד עם ההכרה ביכולת פעולתן, כמשאב המעצים את תחושת הערך העצמי וכפרקטיקה של מיצוי זכויות בחברה דמוקרטית, מתעוררות דילמות ושאלות שונות: האם פרקטיקה זו מתאימה לכל נערה וצעירה? עד כמה הן יכולות להשתמש בה? מהי המשמעות שמעניקות הצעירות לפרקטיקה הסגור העצמי? באיזה מחיר כרוכה נקיטתה? האם כל הנערות מצוידות במשאבים או ביכולת לשלם מחיר זה? איך ניתן לנקוט פרקטיקה זו בלי שהיא תפגע בזכויותיהן האחרות, תתפרש כהתנגדות לטיפול או כערעור על סמכות? במאמר זה הראו סיפורי הצעירות שאך מספר צעירות שנקטו סגור עצמי הצליחו להשיג את מבוקשן, ואלה שהצליחו, כמו מלאפ ואורית, הצליחו גם משום שפגשו אנשי מקצוע (עובדת סוציאלית ועורך דין) קשובים או השיגו תרומות או תמיכה בסוגיות של דיוור, כמו אלין. כלומר: היה שם מישהו אחר, מבוגר משמעותי, שהאמין במטרתן ובדרך פעולתן וסייע להן. ממצאים אלה מלמדים שהצלחת הפרקטיקה של סגור עצמי תלויה בהשתתפות של אדם אחר, מבוגר משמעותי או איש מקצוע שיאמין במטרתו של הנוקט אותה, יסייע לו או ייצג אותו באופן אקטיבי.

ממצאים אלה מלמדים שכאשר מדובר בנוער ובצעירים, במקום לראות את שני סוגי הסגור, סגור עצמי (do-it-yourself advocacy) וסגור חיצוני (outsider advocacy), כמנוגדים זה לזה, יש לראות בהם כמשלימים זה את זה. האינדיבידואליות והעצמאות הנדרשות בפרקטיקות הסגור העצמי מתממשות באמצעות התקשרות, קשר ויחסים. בדומה לכך לימדה חשיפת דרכי הפעולה של בני נוער וצעירים במצבי מצוקה וסיכון (Munford & Sanders, 2015), שללא סיוע של אחרים משמעותיים, מדיניות ופרקטיקה, שהעניקו אפשרויות לחזור למסלול החיים כחלק מהחברה (חינוך, תעסוקה לדוגמה), התקשו אלה לפעול ולהצליח לחולל שינוי חיובי בסביבתם.

הגדרת פעולות הסנגור העצמי כמיצוי זכויות לצד הכרה ביכולת הפעולה של הנערות והצעירות ותרומתה להתפתחותן הפסיכולוגית והחברתית חייבות להיות חלק ממדיניות טיפול כוללת, שתאפשר לאשת המקצוע להיות המבוגר המשמעותי שיסייע לקדם את הצלחתה של פרקטיקה זו, תכיר בה ותראה את הערך הטיפולי, ההתפתחותי והחברתי הטמון בה. מדיניות טיפול כזו מגולמת באימוץ "אתיקה של אכפתיות ודאגה" (גיליגן, 2016; Collins, 2018), יחסים המדגישים חמלה, אכפתיות ודאגה והמבקשים להיטיב עם ההתפתחות הפסיכולוגית והחברתית של הנערות והצעירות ולממש את זכויות האדם והזכויות החברתיות הנוגעות לחייהן.

מקורות

אייזנשטדט, מ' (2001). הבניית עבריינות נוער לאור ההגדרה של "נורמליות": 1922-1944. **מגמות, מא (2-1), 71-96.**

אלבשן, י' (2005). **זרים במשפט נגישות לצדק בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ארבל, י', לינקובסקי, א', בן שמחון, מ' וגורן, ה' (2019). האוכלוסייה שבטיפול השירות לשיקום נוער (פרק 2, חלק ג4). **סקירת השירותים החברתיים: סקירת העשור 2009-2018**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

gov.il/BlobFolder/reports/molasa-social-services-review-decade-2009-2018/he/SocialServicesReview_decade-2009-2018_molasa-chapter2-part3D-decade-reveiew.pdf

בן-אריה, א' וקמחי, מ' (2007). מהפכת זכויות הילד והשירותים החברתיים לילדים. בתוך א' אבירם, ג' גל ו' קטן (עורכים), **עיצוב מדיניות חברתית בישראל מגמות וסוגיות** (עמ' 309-338). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

בניש, א' ודוד, ל' (2018). זכות הגישה למנהל במדינת הרווחה: על [א]י-מיצוי זכויות חברתיות וחובת ההנגשה של החקיקה החברתית. **משפט וממשל, יט, 395-427.**

בן נון, ר' (2017). **דוח מחקר: מיפוי עמותות נוער, צעירים וצעירות במצבי סיכון (גילאי 13-25)**. ירושלים: משרד העבודה הרווחה והשירותים החברתיים, אגף מחקר, תכנון והכשרה.

ברוור, א' (2017). אוכלוסיות בטיפול של השירות למבחן לנוער. בתוך **סקירת השירותים החברתיים 2016** (עמ' 109-126). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

gov.il/blobFolder/reports/molasa-social-services-review-2016/he/SocialServicesReview_2016_molasa-chapter2-youngers-support-1-2016.pdf

ברקוביץ-רומנו, א' (2012). **על העיוורון המגדרי: מדיניות חברתית בישראל כלפי נערות במצבי מצוקה** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית). ירושלים: האוניברסיטה העברית.

גולן, מ', קומס, מ' וקאי-צדוק, א' (2008). "לראות את האור, להאיר את החושך": תכנית מנטורינג – נערות למען נערות. בתוך מ' חובב, ח' מהל ומ' גולן (עורכים), **מסיכון לסיכוי – התערבויות טיפוליות בנוער עובר חוק ובצעירים** במצוקה, (עמ' 195-218). ירושלים: כרמל.

גילגן, ק' (2016). **להצטרף להתנגדות**. חולון: הקיבוץ המאוחד.

גל, ג' (2007). על החשיבות של מיצוי זכויות. **ביטחון סוציאלי**, 73, 5-9.

גל, ג', אייזנשטדט, מ', בניש, א' והולר, ר' (2019). **מיצוי זכויות אקטיבי בביטחון סוציאלי – דוח מחקר**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

דגן-בוזגלו, נ' וחסון, י' (2016). **שירותי רווחה לצעירות בישראל: בחינה של מודל ההפעלה והתקצוב**. תל אביב: מרכז אדווה, איתך-מעכי – משפטניות למען צדק חברתי ופורום ארגוני צעירות.

דורון, י', סלונים-נבו, ו' ורוני, י' (2008). הקדמה: על זכויות אדם ועל הדרה חברתית. בתוך י' רוני, י' דורון וו' סלונים-נבו (עורכים), **הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל** (עמ' 7-16). תל אביב: רמות – אוניברסיטת תל אביב.

האמנה בדבר זכויות הילד, כתבי אמנה 1038, כרך 31, עמ' 221.

הקר, ד', לביא-אגיא, מ' וקרומר-נבו, מ' (2014). הזמנה לדיון במתודולוגיות מחקר פמיניסטיות. בתוך מ' קרומר-נבו, מ' לביא-אגיא וד' הקר (עורכות), **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** (עמ' 7-31). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

וולמסלי, ג' (2016). נורמליזציה, מחקר משחרר ומחקר מכליל בתחום המוגבלויות השכליות. בתוך ש' מור, נ' זיו, א' קנטר, א' איכנגרין ונ' מזרחי (עורכים), **לימודי מוגבלות: מקראה** (עמ' 517-549). ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

וייס-גל, ע' (2006). פרקטיקה של מדיניות: מסגרת מושגים לפעולתם של עובדים סוציאליים. **חברה ורווחה**, (4), 445-477.

וייס-גל, ע' ופילוסוף, ר' (2012). מהותה של פרקטיקת המדיניות בעבודה סוציאלית. בתוך מ' חובב, א' לונטל וי' קטן (עורכים), **עבודה סוציאלית בישראל** (עמ' 285-306). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

וייס-גל, ע' וגל, ג' (2011). **פרקטיקת מדיניות בעבודה סוציאלית**. ירושלים: מכון אשכול והוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים.

וינדמן, ו' וסולומון, ל' (2008). העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה. בתוך מ' אייזנשטדט וג' מונדלק (עורכים), **העצמה במשפט** (עמ' 499-544), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן.

זעירא, ע', בנבנישתי, ר' ורפאלי, ת' (2012). **צעירים פגיעים בתהליכי מעבר לבגרות: צרכים, שירותים ומדיניות – דוח מחקר מסכם**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

חיות, א' (2019). **נגישות ילדים לצדק** (יום העיון בנושא שלוש שנה לאמנה לזכויות הילד). הוד השרון: המרכז האקדמי שערי מדע ומשפט.

gov.il/BlobFolder/news/presidentspeech101219/he/
 שלוש שנים 20% לשנה 20% לאמנה 20% לזכויות 20% הילד.pdf

יוגב, ט' ובן שמחון, מ' (2017). האוכלוסייה שבטיפול רשות חסות הנוער. בתוך **סקירת השירות החברתיים 2016** (עמ' 127-136). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

gov.il/blobFolder/reports/molasa-social-services-review-
 2016/he/SocialServicesReview_2016_molasa-chapter2-youngers-support-2-2016.pdf

כץ, ח', גרוס, ת' ואפשטיין, ב' (2012). עבודה קהילתית וסגור פוליטי במאבק נגד תוכנית ויסקונסקין. **חברה ורווחה, לב(4)**, 601-620.

לוי, ל' (2009). קואליציה של הדרה: אי-מימוש הזכויות לסיוע מצד מערכות הביטחון הסוציאלי בקרב החיים בעוני. בתוך ג' גל ומ' איזנשטדט (עורכים), **נגישות לצדק חברתי בישראל** (עמ' 225-254). ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

ליבליך, ע', תובל-משיח, ר' וזילבר, ת' (2010). בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 21-42). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ליסטר, ר' (2019). יכולת פעולה ועוני: מ"להסדר" ל"להתארגן". **ביטחון סוציאלי, 106**, 74-33.

מורג, ת' (2010). עשרים שנה אחרי: תפיסת זכויות הילד על פי האמנה בדבר זכויות הילד. בתוך ת' מורג (עורכת), **זכויות הילד והמשפט הישראלי** (עמ' 15-62). תל אביב: רמות.

נחשון גליק, צ', רוני, ג', בן לולו, נ' וגורן, ה' (2017). האוכלוסייה שבטיפול השירות לנוער, צעירות וצעירים. בתוך **סקירת השירות החברתיים 2016** (עמ' 137-152). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

gov.il/BlobFolder/reports/molasa-social-services-review-
 2016/he/SocialServicesReview_2016_molasa-chapter2-youngers-support-risk1-2016.pdf

סידי, מ' (2009). **"החצר הנשית": תיעוד והמשגה של פרקטיקה ביקורתית בעבודה סוציאלית עם נערות ונשים צעירות ביפו** (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך למדעי החברה). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון שבנגב, המחלקה לעבודה סוציאלית.

סטריאר, ר', בן-עוז, מ', דיקמן, ה', ח'שיבון, ס', תורג'מן, נ', סלומון, מ' עלו-חמרה, ח' וקיפרמן, מ' (2017). עבודה סוציאלית ביקורתית נוגדת עוני: מסגרת קונצפטואלית לטיפול באנשים החיים בעוני. **חברה ורווחה, לז(3)**, 629-653.

סער-הימן, י', קרומר-נבו, מ' ולביא-אג'אי, מ' (2018). התערבות בהקשר החיים הממשי: מסגרת פעולה וחשיבה על אודות המרחב הטיפולי בעבודה סוציאלית מודעת עוני. **חברה ורווחה, לח(3)**, 657-629.

פריבך-חפץ, ד' (2010). עריכת דין חברתית כחסד: המקרה של סיוע משפטי לדרי-רחוב בפרויקט "מישהו לרוץ איתו". **מעשי משפט, כתב עת למשפט ולתיקון חברתי, ג**, 82-65.

ציונוב, ש', רייכנברג, ש' ורוזנר, ר' (2010). מישהו שומע אותי? על ייצוג רגיש-מגדר לנערות בהליכי נזקקות בבית המשפט לנוער. **מעשי משפט, כתב עת למשפט ולתיקון חברתי, ג**, 122-103.

צלרמאיר, מ' (2001). מחקר פעולה בחינוך: היסטוריה, מאפיינים, ביקורת. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים** (עמ' 307-342). אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

קוזמינסקי, ל' (2004). **מדברים בעד עצמם: סגנון עצמי של לומדים עם לקויות למידה**. חולון: יסוד ומכון מופת.

קומס, מ', דולב, ט', גולן, מ' וויבל, ד' (2005). נערות על המפה. בתוך ג' רהב, י' ווזנר ומ' וונדר שוורץ (עורכים), **נוער בישראל 2004** (עמ' 191-206). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב: בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, המרכז הבינתחומי לחקר ילדים ובני נוער.

קטן, י' (2009). **צעירים בישראל – בעיות צרכים ושירותים: תמונת מצב והצעות לעתיד**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

קפלן, י' (2001). מטובת הילד לזכויות הילד – ייצוג עצמאי של קטינים. **משפטים, לא(3)**, 692-623.

קרומר-נבו, מ' (2006). שוליות רבת פנים – שרית. בתוך מ' קרומר-נבו (עורכת), **נשים בעוני: סיפורי חיים, מגדר, כאב, התנגדות** (עמ' 84-100). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קרומר-נבו, מ' וקומס, מ' (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. **חברה ורווחה, לב**, 374-347.

קרומר-נבו, מ' (2015). עבודה סוציאלית מודעת עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. **חברה ורווחה, לה(3)**, 321-301.

ראובן, י' ותורג'מן, ח' (2015). **טיפול בצעירים בסיכון ובמצוקה בקהילה**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

רונן, י' ובן הרוש, י' (2005). על היחס המשפטי לבני נוער: בין מציאות לבין דימויים רווחים. בתוך ג' רהב, י' ווזנר ומ' וונדר שוורץ (עורכים), **נוער בישראל 2004** (עמ' 207-246). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, המרכז הבינתחומי לחקר ילדים ובני נוער.

רונן, י' וצבי גילת י' (2016). האומנם הגנת הילד רווחת במשפט הישראלי? **משפט ועסקים, יט(3)**, 1234-1143.

רוסו-כרמל, ס', סוקולובר-יעקובי, א' וקרומר-נבו, מ' (2019). מה בין מיצוי זכויות למיצוי זכויות אקטיבי? מיצוי זכויות אקטיבי בתוכנית מפ"ה (משפחות פוגשות הזדמנות). **ביטחון סוציאלי**, 106, 99-122.

רפאלי, ת' (2021). **חסמים לתעסוקה בקרב צעירות במצבי סיכון**. דוח מחקר. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון שבנגב, נראות – פורום ארגוני צעירות.

שביט, פ' ורייטר, ש' (2016). **"אני שותף!" – חינוך הומניסטי לנחישות עצמית ולסגור עצמי**. תל אביב: הוצאת מכון מופ"ת.

שדה, א', גורן, ה', בן שמחון, מ', רוניקובסקי-קוראס, א', ארזי, ט' ובאייר טופילסקי, ט' (2019). מבוגרים המעורבים בהליכים פליליים. בתוך **סקירת העשור 2009-2018** (חלק 4, פרק 4, עמ' 1-50). ירושלים: משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים: סקירת השירות החברתיים:

gov.il/BlobFolder/reports/molsa-social-services-review-decade-2009-2018/he/SocialServicesReview_decade-2009-2018_molsa-cahpter4-part2-decade-reveiew.pdf

שמיד, ה' (2006). **דין וחשבון הועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ונוער בסיכון ובמצוקה**. הוגש לראש ממשלת ישראל ולשר הרווחה.

molsa.gov.il/About/OfficePolicy/Documents/shmidreport2006newweb2.pdf

שמעי, נ' (2019). **"אליבי – במקום אחר הייתי": מחקר פעולה עם צעירות בעבודה סוציאלית** (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון שבנגב.

שנהב-גולדברג, ר' (2011). **כשאינן לך חדר משלך – נייר עמדה אודות בעיית הדיור של צעירות בסיכון מטעם פורום ארגוני צעירות**. פורום הארגונים לעבודה עם נערות וצעירות בסיכון.

<https://rachelsg.com/wp-content/uploads/2018/10.-משלך-חדר-משלך.pdf>

שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת – מחקר איכותני: תיאוריה ויישום**. תל אביב: רמות.

שקדי, א' (2014). **המשמעות מאחורי המילים – מתודולוגיות במחקר איכותני, הלכה למעשה**. תל אביב: רמות.

Ajzenstadt, M. & Steinberg, O. (1995). The elasticity of the law: Treating girls in distress in Israel through the shadow of the law. *British Journal of Criminology*, 35(2), 236-247.

Barnes, V. (2012). Social work and advocacy with young people: Rights and care in practice. *British Journal of Social Work*, 42(7), 1275-1292.

Booth, M. L., Bernard, D., Quine, S., Kang, M. S., Usherwood, T., Alperstein, G., & Bennett, D. L. (2004). Access to health care among Australian adolescents young people's perspectives and their sociodemographic distribution. *Journal of Adolescent Health*, 34(1), 97-103.

- Boylan, J. & Ing, P. (2005). 'Seen but not heard' – Young people's experience of advocacy. *International Journal of Social Welfare*, 14(1), 2-12.
- Boylan, J. & Dalrymple, J. (2009). *Understanding advocacy for children and young people*. Maidenhead: McGraw-Hill Education.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101 .
- Collins, S. (2018). Ethics of care and statutory social work in the UK: Critical perspectives and strengths. *Practice*, 30(1), 3-18.
- Fontana, A. & Prokos, A. H. (2007). *The interview – From formal to postmodern*. Walnut Creek: Left Coast Press .
- Gray, B. & Jackson. R. (Eds.) (2002). *Advocacy and learning disability*. London and New York: Jessica Kingsley Publishers.
- Hare, I. (2004). Defining social work for the 21st century: The international Federation of Social Workers' revised definition of social work. *International Social Work*, 47(3), 407-424.
- Healy, L. M. (2008). Exploring the history of social work as a human rights profession. *International Social Work*, 51(6), 735-748.
- Hesse-Biber, S. N. (2007). The practice of feminist in-depth interviewing. In S. N. Hesse-Biber & P. L. Leavy (Eds.), *Feminist research practice* (pp. 111-148). Thousand Oaks, CA: Sage .
- Krumer-Nevo, M., Berkovitz-Romano, A., & Komem, M. (2015). The study of girls in social work: Major discourses and feminist ideas. *Journal of Social Work*, 15(4), 425-446.
- McNeish, D. & Scott, S. (2014). *Women and girls at risk: Evidence across the life course*. UK: DMSS. co.
lankellychase.org.uk/wp-content/uploads/2015/10/Women-and-Girls-at-RiskEvidence-Review.pdf
- Munford, R. & Sanders, J. (2015). Young people's search for agency: Making sense of their experiences and taking control. *Qualitative Social Work*, 14(5), 616-633.
- Noy, C. (2008). Sampling knowledge: The hermeneutics of snowball sampling in qualitative research. *International Journal of Social Research Methodology*, 11(4), 327-344.
- Steen, J. A., Mann, M., Restivo, N., Mazany, S., & Chapple, R. (2017). Human rights: Its meaning and practice in social work field settings. *Social Work (United States)*, 62(1), 9-17.
- Walmsley, J. (2014). Telling the history of self-advocacy: A challenge for inclusive research. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 27(1), 34-43.

